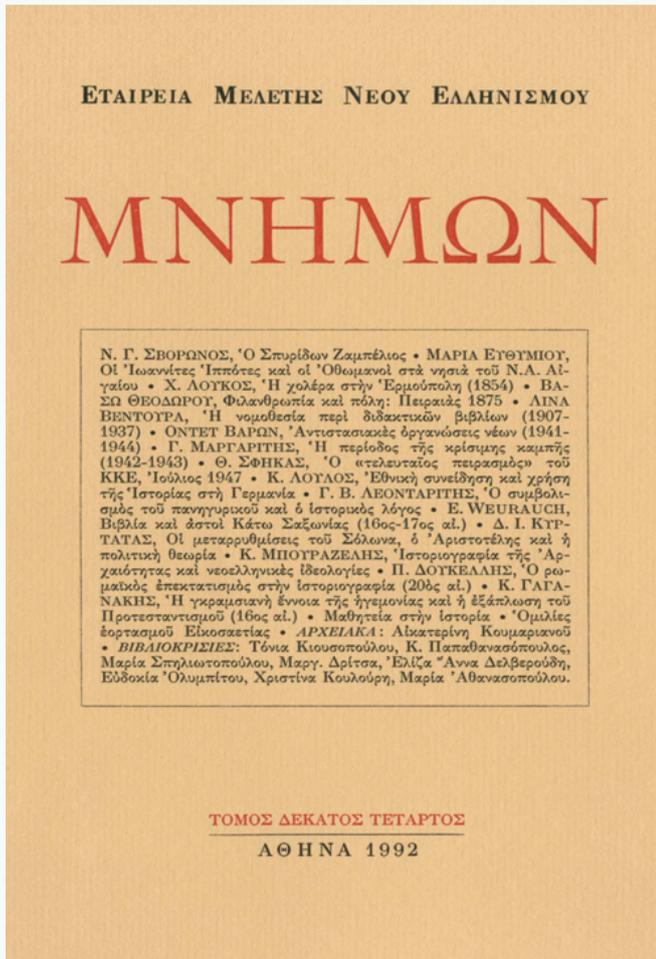

Μνήμων

Τόμ. 14 (1992)

Η ΓΚΡΑΜΣΙΑΝΗ ΕΝΝΟΙΑ ΤΗΣ ΗΓΕΜΟΝΙΑΣ ΩΣ ΕΡΓΑΛΕΙΟ ΣΤΗ ΔΙΕΡΕΥΝΗΣΗ ΤΗΣ ΕΞΑΠΛΩΣΗΣ ΤΟΥ ΠΡΟΤΕΣΤΑΝΤΙΣΜΟΥ ΣΤΑ ΕΥΡΩΠΑΪΚΑ ΑΣΤΙΚΑ ΚΕΝΤΡΑ ΤΟΥ 16ου ΑΙΩΝΑ

ΚΩΣΤΑΣ ΓΑΓΑΝΑΚΗΣ

doi: [10.12681/mnimon.498](https://doi.org/10.12681/mnimon.498)

Βιβλιογραφική αναφορά:

ΓΑΓΑΝΑΚΗΣ Κ. (1992). Η ΓΚΡΑΜΣΙΑΝΗ ΕΝΝΟΙΑ ΤΗΣ ΗΓΕΜΟΝΙΑΣ ΩΣ ΕΡΓΑΛΕΙΟ ΣΤΗ ΔΙΕΡΕΥΝΗΣΗ ΤΗΣ ΕΞΑΠΛΩΣΗΣ ΤΟΥ ΠΡΟΤΕΣΤΑΝΤΙΣΜΟΥ ΣΤΑ ΕΥΡΩΠΑΪΚΑ ΑΣΤΙΚΑ ΚΕΝΤΡΑ ΤΟΥ 16ου ΑΙΩΝΑ. *Μνήμων*, 14, 247-284. <https://doi.org/10.12681/mnimon.498>

ΚΩΣΤΑΣ ΓΑΓΑΝΑΚΗΣ

Η ΓΚΡΑΜΣΙΑΝΗ ΕΝΝΟΙΑ ΤΗΣ ΗΓΕΜΟΝΙΑΣ
ΩΣ ΕΡΓΑΛΕΙΟ ΣΤΗ ΔΙΕΡΕΥΝΗΣΗ
ΤΗΣ ΕΞΑΠΛΩΣΗΣ ΤΟΥ ΠΡΟΤΕΣΤΑΝΤΙΣΜΟΥ
ΣΤΑ ΕΥΡΩΠΑΪΚΑ ΑΣΤΙΚΑ ΚΕΝΤΡΑ ΤΟΥ 16ου ΑΙΩΝΑ

Σκοπός αυτού του άρθρου* είναι να προτείνει τη χρησιμοποίηση της γκραμσιανής αντίληψης της ηγεμονίας ως εννοιολογικού εργαλείου στη διερεύνηση της εξάπλωσης του Προτεσταντισμού καθώς και του αγώνα του, αρχικά για τον εξοβελισμό του Καθολικισμού ως κυρίαρχης θρησκείας και ιδεολογίας και, έπειτα, για την επιβίωσή του ως της μεγαλύτερης οργανωμένης θρησκευτικής μειοψηφίας του ευρωπαϊκού 16ου αιώνα.

Αφού παρουσιάσουμε συνοπτικά την έννοια της ηγεμονίας στο έργο του Antonio Gramsci, θα εξετάσουμε την κατάσταση του Καθολικισμού στη Γερμανία και τη Γαλλία του 16ου αιώνα, διερευνώντας κατά πόσο εξακολουθούσε να ασκεί μια γκραμσιανή ηγεμονία, δηλαδή εάν εξακολουθούσε να αποτελεί θρησκεία γενικής αποδοχής και κοσμοθεωρία κοινωνικής συνοχής. Στο τρίτο κεφάλαιο θα ασχοληθούμε με το κοινωνικό ακροατήριο του Προτεσταντισμού, παρουσιάζοντας το κοινωνικό προφίλ των αστικών Προτεσταντικών κινημάτων σε Γερμανία και Γαλλία και τους λόγους που ώθησαν κάποιες κοινωνικές ομάδες σε μια ενθουσιώδη προσχώρηση στον Προτεσταντισμό, ενώ κατέστησαν άλλες εχθρικές ή, τουλάχιστον, απαθείς στο Προτεσταντικό κάλεσμα. Σαν υποκεφάλαιο, θα κάνουμε ειδική αναφορά στο ερώτημα του κατά πόσο ο Προτεσταντισμός αποτέλεσε την ορθολογιστική απάντηση στη μυστικιστική εσχατολογία του Καθολικισμού· αυτό συνδέεται άμεσα με τις κοινωνικές δυνάμεις που στρατεύθηκαν κάτω από τις Προτεσταντικές σημαίες και τη αδιεκδίκηση της

---

* Η θεωρητική πρόταση του άρθρου θίγεται στην αδημοσίευτη διδακτορική μου διατριβή, *Sixteenth-century civic communities and the advent of the Reformation: The Moeller initiative, the subsequent debate and current dominant interpretive trends in the social historiography of the urban Reformation in Germany and France*, 6ο κεφάλαιο, παρ. 11, σ. 423-424, Πανεπιστήμιο της Γλασκώβης, Μάιος 1988. Επιθυμώ να ευχαριστήσω τον Αντώνη Λιάχο για τις παρατηρήσεις του πάνω σε μια πρώτη μορφή του άρθρου.

ηγεμονίας» από μεριάς του Προτεσταντισμού, αλλά συνάμα αποτελεί ερμηνευτική προσέγγιση της Μεταρρύθμισης με σημαντικότετη επιρροή.

Στο τέταρτο κεφάλαιο θα προσεγγίσουμε τη διάσπαση του Προτεσταντικού κινήματος υπό το πρίσμα της γραμμισιανής οπτικής. Με γενικό τίτλο «Μεταρρύθμιση και Επανάσταση», το κεφάλαιο αυτό θα θίξει επίσης μια άλλη διάσταση του Προτεσταντισμού ως «επερχόμενης νέας τάξης πραγμάτων», αυτήν της χειραφέτησης των πληβείων και της αναβίωσης των μεσαιωνικών μιλεναριστικών αντιφεουδαρχικών κινήματων, ιδιαίτερα στη Γερμανία του 16ου αιώνα. Τέλος, ένα πέμπτο κεφάλαιο θα συνοψίσει τα αίτια της αποτυχίας του Προτεσταντισμού να εξοβελίσει τον Καθολικισμό ως κυρίαρχη θρησκεία και ιδεολογία, πάντοτε με τους θεωρητικούς όρους της γραμμισιανής έννοιας της ηγεμονίας.

Εδώ πρέπει να επισημάνουμε ότι η εξέταση του Προτεσταντικού εγχειρήματος στην αστική Γερμανία και τη Γαλλία του 16ου αιώνα δεν αποτελεί αυθαίρετη επιλογή· ο Προτεσταντισμός ήταν πρώτιστα ένα «αστικό προϊόν», αφού πρωτοεμφανίστηκε στα αστικά κέντρα και στη συνέχεια εξαπλώθηκε στα αγροτικά περιχώρα τους, εκμεταλλευόμενος τις υπάρχουσες σχέσεις αλληλεξάρτησης πόλης και υπαίθρου. Ιδιαίτερα στη Γαλλία, ο Προτεσταντισμός παρέμεινε έκφραση των ιδεολογικών, θρησκευτικών και πολιτικών ανακατατάξεων του αστικού χώρου, αδυνατώντας να προσελκύσει τις μάζες των χωρικών. Εξάλλου, οι δύο χώρες παρουσιάζουν σημαντικές ομοιότητες στην ανάπτυξη των αστικών τους συστημάτων, με πολλές και σημαντικές πόλεις και παράλληλες παραδόσεις αποκέντρωσης και αστικής αυτονομίας από την κεντρική μοναρχική εξουσία.

Σε αντίθεση με την ερμηνευτική πρόταση του Max Weber — η οποία περιορίζεται στην ταύτιση του Προτεσταντισμού με ορισμένα ανερχόμενα κοινωνικά και επαγγελματικά στρώματα και καταλήγει σε μια στατική σύλληψη της κοινωνικής, πολιτισμικής, οικονομικής και πολιτικής πραγματικότητας του 16ου αιώνα — η γραμμισιανή έννοια της ηγεμονίας φωτίζει καλύτερα τα αδιέξοδα του Καθολικισμού ως κυρίαρχης θρησκείας και ιδεολογίας· ιδιαίτερα φωτίζει την αποτυχία του Καθολικισμού να αποτελέσει τον αδιαμφισβήτητο συνεκτικό ιστό της κοινωνίας του 16ου αιώνα και να προσφέρει θεϊκή επικύρωση στο φεουδαρχικό πολιτικό και οικονομικό *status quo*.

Κατά δεύτερο λόγο, η χρήση της γραμμισιανής ηγεμονίας προβάλλει πληρέστερα τη μεγάλη πρόκληση που αντιμετώπιζε ο Προτεσταντισμός ως ανερχόμενη εναλλακτική μορφή θρησκείας και, συνακόλουθα, υποψήφια κυρίαρχη ιδεολογία των ανθρώπων του 16ου αιώνα. Στην προσπάθεια του υπαρπαγής της ιδεολογικής ηγεμονίας — που φαινομενικά μόνον διατηρούσε ο Καθολικισμός — ο Προτεσταντισμός ήταν υποχρεωμένος να απαντήσει στα νέα συστήματα αξιών και τις νέες ανάγκες των ανθρώπων του 16ου αιώνα, να τους

εφοδιάσει δηλαδή με μια κοινή ιδεολογία κοινωνικής συνοχής και ειρήνης κάτω από τα λάβαρα της νέας θρησκείας. Αντίθετα με τον καταρρέοντα Καθολικισμό που είχε αποξενωθεί δογματικά, αλλά και κοινωνικά και πολιτισμικά από ένα τεράστιο τμήμα του κοινωνικού σώματος, ο Προτεσταντισμός έπρεπε να πραγματώσει μια γκραμισιανή ηγεμονία, να οπλίσει τους ανθρώπους της εποχής του με μια ενιαία, δυναμική, κοσμοθεωρία, ανεξάρτητα από κοινωνική θέση, επάγγελμα ή προσωπική παιδεία. Αυτό ήταν και το ζητούμενο για τον Προτεσταντισμό και έδρασε καθοριστικά στη μορφοποίηση των επι μέρους δογμάτων του, ιδιαίτερα του Καλβινιστικού ρεύματος.

Όπως θα δείξουμε παρακάτω, η εφαρμογή της γκραμισιανής σκέψης εξετάζει κατά τον πληρέστερο τρόπο τα αίτια της αποτυχίας του Προτεσταντισμού ως κινήματος διεκδίκησης της ηγεμονίας, καταδεικνύοντας, αντίθετα με τον Weber που αρκείται σε μια «ουδέτερη» παρατήρηση, τη φυσιολογία του Προτεσταντισμού ως ιδεολογίας κοινωνικής και πολιτισμικής διάσπασης. Συλλαμβάνει δηλαδή πιο ολοκληρωμένα τους μηχανισμούς κοινωνικής, πολιτισμικής και κοινωνικής αλλαγής και διάσπασης που χρωμάτισαν το Προτεσταντικό κίνημα από τη γένεσή του και το οδήγησαν στην αποτυχία. Σε τελευταία ανάλυση, το «βιάπισμα» της γκραμισιανής έννοιας της ηγεμονίας στην κοινωνική, πολιτισμική και ιδεολογική ιδιαιτερότητα του 16ου αιώνα αναδεικνύει σαφώς τον χαρακτήρα του Προτεσταντισμού πρώτιστα ως προϊόντος της εποχής του, παρά ως παράγοντα αλλαγής της κοινωνίας και ιδεολογίας, προσφέροντας έτσι μια ρεαλιστικότερη εικόνα της ιστορικής πραγματικότητας της Μεταρρύθμισης από εκείνη που μας έδωσε ο Weber.

Η διατύπωση «αποτυχία του Προτεσταντισμού» χρειάζεται κάποια διευκρίνηση για να μην προσλάβει τον χαρακτήρα αυθαίρετης αξιολογικής κρίσης: είναι εξάλλου κοινός τόπος ότι ο Προτεσταντισμός εδραιώθηκε ως η μεγαλύτερη θρησκευτική μειοψηφία της Ευρώπης του 16ου αιώνα, ενώ με την ολοσχερή επικράτησή του στην Αγγλία, τη Σκανδιναβία και τις Κάτω Χώρες οδήγησε σε σημαντικότερες ανακατάξεις του ευρωπαϊκού πολιτικού χάρτη. Ωστόσο, στις εξεταζόμενες χώρες, ο Προτεσταντισμός δεν μπόρεσε να ξεπεράσει το καθεστώς της δυναμικής αλλά καταπιεζόμενης μειοψηφίας: Στη μεν Γερμανία επωφελήθηκε από την πολυδιάσπαση του κράτους και την αδυναμία επιβολής της αυτοκρατορικής εξουσίας στους φιλόδοξους περιφερειακούς φεουδάρχες αλλά δεν κατάφερε να εδραιωθεί σαν εθνική θρησκεία, ενώ στη Γαλλία, ιδιαίτερα μετά τους θρησκευτικούς πολέμους, το δικαίωμα ελεύθερης έκφρασης του Καλβινισμού εξαρτώνταν από τις εκάστοτε πολιτικές συγκυρίες και κύρια από τη βούληση του μονάρχη.

Πρέπει επίσης να επισημάνουμε ότι η εφαρμογή της γκραμισιανής έννοιας της ηγεμονίας στη διερεύνηση της εξάπλωσης του Προτεσταντισμού μπορεί να είναι μόνο σχετική και αναγκαστικά προσαρμοσμένη στην πραγματικότητα που

καλείται να ερμηνεύσει. Οι αποκλίσεις της κοινωνίας του *ancien régime* από τις κοινωνίες του 19ου και 20ού αιώνα που μελέτησε ο Gramsci είναι πολλές και σημαντικές και, ιδιαίτερα, οι σχέσεις εξουσίας στις κοινωνίες των πρώιμων ευρωπαϊκών χρόνων απέχουν πολύ από εκείνες που ανέλυσε και προσπάθησε να ανατρέψει ο Ιταλός στοχαστής. Πάντως η πολιτική και κοινωνική ιδιαιτερότητα του μεσαιωνικού και πρώιμου ευρωπαϊκού κράτους δεν είχε διαφύγει της προσοχής του Gramsci, ενώ η όλη του θεωρητική επεξεργασία για την ηγεμονία στο κράτος και την ιδιωτική κοινωνία δίνει τη δέουσα προσοχή σε ιδεολογικούς και πολιτικούς παράγοντες χωρίς να καταφεύγει στον ανιστόρητο οικονομισμό πολλών Μαρξιστών ιστορικών της περιόδου: «Στο αρχαίο και το μεσαιωνικό κράτος και η πολιτικο-εδαφική συγκέντρωση και η κοινωνική... ήταν ελάχιστη. Το Κράτος, κατά κάποιον τρόπο, ήταν μια αυθόρμητη συνάθροιση κοινωνικών ομάδων και συχνά διαφορετικής ράτσας: μέσα στα πλαίσια της πολιτικο-στρατιωτικής πίεσης που μόνο κάποιες στιγμές εκδηλωνόταν οξύμνη, οι κατώτερες ομάδες είχαν μια δικιά τους ζωή, ξεχωριστή, δικούς τους θεσμούς κλπ., και μερικές φορές αυτοί οι θεσμοί λειτουργούσαν σε επίπεδο κράτους, καθιστώντας το κράτος ομοσπονδία κοινωνικών ομάδων με διαφορετικές και καθόλου υποτελείς λειτουργίες, γεγονός το οποίο σε περιόδους κρίσης ανεδείκνυε εξαιρετικά ανάγλυφα το φαινόμενο του «δυϊσμού της εξουσίας»¹.

Α' Ο ΟΡΙΣΜΟΣ ΤΗΣ ΗΓΕΜΟΝΙΑΣ ΣΤΟΝ GRAMSCI

Σύμφωνα με τον Ιταλό θεωρητικό, η επικυριαρχία μιας ομάδας ή κοινωνικής τάξης σε μια δεδομένη χρονική στιγμή εκφράζεται με δύο διαφορετικούς τρόπους: Την «κυριαρχία» (*dominio*) ή εξαναγκασμό και τη «διανοητική και ηθική ηγεσία» (*direzione intellettuale e morale*). Ο τελευταίος τύπος επικυριαρχίας αποτελεί και την ηγεμονία. Με άλλα λόγια, ο έλεγχος που ασκεί η άρχουσα ομάδα ή τάξη στην κοινωνία προσλαμβάνει δύο μορφές: Η

1. Antonio Gramsci, *Selections from Prison Notebooks*, Λονδίνο, Lawrence & Wishart, 1986, σ. 53, υποσημείωση επιμελητή έκδοσης. Antonio Gramsci, *Il Risorgimento*, Αθήνα, Στοχαστής 1987, σ. 309-10. Για τον Gramsci, αυτές οι κοινωνίες αποτελούσαν μια πρωτόγονη μορφή κράτους, στο οποίο οι άμεσες εμπειρίες των ανθρώπων δεν αναφέρονταν απευθείας στο κοινωνικό, οικονομικό και πολιτικό πλαίσιο υπαρχής τους. Το κοινωνικό *status quo*, η ταξική διαστρωμάτωση πήγαζε κύρια από την αδράνεια, τη συνήθεια και την αδιαφορία, όχι από τη συναίνεση. Το σύστημα χαρακτηριζόταν από σκληρότητα. Δεν υπήρχε σχεδόν καμία επαφή ή κοινωνική κινητικότητα ανάμεσα στα κυρίαρχα και τα κυριαρχούμενα κοινωνικά στρώματα: Joseph V. Femia, *Gramsci's Political Thought: Hegemony, Consciousness, and the Revolutionary Process*, Οξφόρδη, Clarendon Press, 1981, σ. 49.

άρχουσα τάξη επηρεάζει τη συμπεριφορά των υποτελών της εξωτερικά, μέσω αμοιβών και ποινών, αλλά την επηρεάζει εξίσου εσωτερικά, διαπλάθοντας τις προσωπικές σχέσεις στα πρότυπα των κυρίαρχων αντιλήψεων.

Η ηγεμονία πραγματώνεται σε μια πραγματικότητα όπου μια κοινωνία, ένας λαός ομιλεί μια κοινή «ηθική και κοινωνική γλώσσα», όπου είναι κυρίαρχη μια μοναδική σύλληψη της πραγματικότητας, η οποία επηρεάζει όλους τους τρόπους σκέψης και συμπεριφοράς. Συνεπάγεται ότι ηγεμονία είναι επικυριαρχία μέσω της συναίνεσης, παρά μέσω της επιβολής δια της ισχύος του εξουσιαστή στον εξουσιαζόμενο: «Η άσκηση μιας ηγεμονικής εξουσίας προϋποθέτει μια διανοητική, ηθική και φιλοσοφική συναίνεση από όλες τις μεγάλες ομάδες ενός έθνους. Επίσης προϋποθέτει μια συναισθηματική διάσταση, στη βάση του ότι οι πολιτικοί ηγέτες οι οποίοι επιδιώκουν την ηγεμονία οφείλουν να αναφέρονται στα συναισθήματα του λαού και να μην εμφανίζονται ως ξένα στοιχεία, αποκομμένα από τις μάζες»².

Ενώ η κυριαρχία πραγματώνεται κυρίως μέσω του καταναγκαστικού μηχανισμού του κράτους, η «διανοητική και ηθική ηγεσία» ασκείται μέσω της ιδιωτικής κοινωνίας, του συνόλου δηλαδή των εκπαιδευτικών, θρησκευτικών και συνεταιριστικών οργανώσεων και θεσμών. Αυτοί λειτουργούν ως μηχανισμοί αναπαραγωγής του συστήματος και της κυρίαρχης κοσμοθεωρίας, διαπλάθοντας, άμεσα ή έμμεσα, τις συνειδήσεις των υποτελών και διαμορφώνοντας με αυτόν τον τρόπο τις δομές μέσω των οποίων οι άνθρωποι αντιλαμβάνονται αλλά και αποτιμούν την πραγματικότητα: «Η ηγεμονία, στην πιο ολοκληρωμένη της μορφή, πραγματώνεται όταν η διανοητική, ηθική και φιλοσοφική ηγεσία που απαρτίζεται από την ή τις κυρίαρχες τάξεις ή συνασπισμό αυτών, πετυχαίνει να αποτελεί αυτή και μόνον αυτή τη θεμελιώδη κοινή θεώρηση ολόκληρης της κοινωνίας. Οι άρχουσες ομάδες έχουν επίσης στη διάθεσή τους τις δυνάμεις καταστολής του κράτους. Πρέπει επίσης να είναι ισχυρές και κυρίαρχες και στον οικονομικό τομέα. Σε οποιαδήποτε περίπτωση, οι άρχουσες ομάδες κυβερνούν ηγεμονικά μόνον όταν οι πολιτικές που ακολουθούν και εφαρμόζουν εμφανίζονται — και γίνονται αποδεκτές σαν τέτοιες — ως η επιδίωξη του γενικού καλού, η εξυπηρέτηση των συμφερόντων ολόκληρου του λαού, του έθνους»³.

2. Gramsci, *Selections from Prison Notebooks* (στο εξής SPN), σ. 418.

3. Gramsci, SPN, σσ. 181-82. Femia, *Gramsci's Political Thought*, σ. 24. Πρέπει να τονισθεί ότι ο διαχωρισμός του «κράτους» από την «κοινωνία πολιτών» (civil society) είναι εντελώς εμπειρικός· χονδρικά, το Κράτος αποτελούν οι δυνάμεις καταστολής, δηλαδή ο στρατός και τα σώματα ασφαλείας, η γραφειοκρατία, η πρόνοια και η εκπαίδευση, ενώ την ιδιωτική κοινωνία αποτελούν οι θρησκευτικές οργανώσεις, τα ΜΜΕ μη ελεγχόμενα απευθείας από το κράτος, σωματεία και κοινωνικές οργανώσεις, όμιλοι τέχνης,

Όταν ο Gramsci αναφέρεται στη συναίνεση, εννοεί μια ψυχολογική κατάσταση η οποία περιλαμβάνει κάποια μορφή αποδοχής — όχι αναγκαστικά κατηγορηματικής-της κοινωνικο-πολιτικής πραγματικότητας ή κάποιων ζωτικών σημείων αυτής της πραγματικότητας. Η Γκραμισιανή σύλληψη της συναίνεσης είναι εντελώς περιγραφική και εμπειρική: Μια ηγεμονική κατάσταση δεν περιλαμβάνει αναγκαστικά φιλελεύθερους θεσμούς και πρακτικές. Μάλιστα μπορεί να είναι ολοκληρωτική με την πλήρη σημασία της λέξης. Ο Gramsci διακρίνει διάφορες μορφές ή «επίπεδα» συναίνεσης, ανάλογα προς την πολιτική, ιδεολογική και φιλοσοφική ωριμότητα της κοινωνίας και την ευκαμψία του καθεστώτος: Συναίνεση μέσω καταστολής, συναίνεση συνειδητή στη βάση μιας *minimum* συμφωνίας ή εξαιτίας της παντελούς απουσίας εναλλακτικών τρόπων σκέψης καθώς και μορφών κοινωνικής και πολιτικής οργάνωσης, απουσίας δηλαδή των διανοητικών εργαλείων, της «καθαρής θεωρητικής συνείδησης» που θα επέτρεπαν στα εξουσιαζόμενα στρώματα να βιώσουν την καταπίεσή τους και να εναντιωθούν σ' αυτήν. Αυτή είναι και συνειδητό προϊόν της διαδικασίας αναπαραγωγής του συστήματος, όπως αυτή εκφράζεται στην εκπαίδευση, την εκκλησία, την οργάνωση των συνδικάτων κλπ., ακόμη και στο λεξιλόγιο μιας εποχής⁴.

Ειδικότερα για την εποχή της Μεταρρύθμισης και Αναγέννησης, ο Gramsci επισημαίνει το ρόλο της θρησκείας ως δημιουργού συναίνεσης μέσα από την ταύτιση της εκκλησίας με την κοινωνία. Αυτό που διαφοροποιεί τις κοινωνίες του *ancien régime* από τις μεταγενέστερές τους της επαναστατικής Ευρώπης είναι το θεοκρατικό πλαίσιο ύπαρξης και λειτουργίας τους, η αναφορά κάθε διάστασης της εγχόσμιας τάξης στην υπερκόσμια. Έτσι, η Καθολική εκκλησία εμφανίζεται ως ο μόνος παραγωγός ηγεμονικού μηχανισμού, λόγω της ανωριμότητας των κυρίαρχων στρωμάτων και της έλλειψης οργάνωσης από μέρους τους αντίστοιχου μηχανισμού νομιμοποίησης της εξουσίας στα μάτια των υποτελών. Το σημείο όπου διαφοροποιείται η περίοδος της Αναγέννησης από τον Μεσαίωνα είναι η αυξανόμενη συνειδητοποίηση του ρόλου της θρησκείας ως ιδεολογίας νομιμοποίησης της εξουσίας, κάτι που, όπως θα δούμε, εμφανίζεται έντονα στην Προτεσταντική Μεταρρύθμιση: «Στην πολιτική σκέψη της Αναγέννησης, η θρησκεία ήταν συναίνεση και η Εκκλησία ιδιωτική κοινωνία, ο ηγεμονικός μηχανισμός της άρχουσας ομάδας, επειδή αυτή δεν είχε το δικό της ηγεμονικό μηχανισμό, δηλαδή τη δική της ιδεολογική και διανοητική οργάνωση, αλλά αντιμετώπιζε την παγκόσμια εκκλησιαστική οργάνωση σαν τέτοια. Η μόνη διαφορά αυτής της πραγματικότητας από

αθλητισμού και ψυχαγωγίας, κλπ. Βλέπε και R. Bocoock, *Hegemony*, Λονδίνο, Tavistock 1986, σ. 21-37.

4. Femia, *Gramsci's Political Thought*, σ. 35-45.

εκείνην του Μεσαίωνα ήταν το γεγονός ότι η θρησκεία αντιμετωπιζόταν ως ένα *instrumentum regni*⁵.

Β' Η ΚΑΤΑΣΤΑΣΗ ΤΟΥ ΚΑΘΟΛΙΚΙΣΜΟΥ ΣΤΗ ΓΕΡΜΑΝΙΑ ΚΑΙ ΤΗ ΓΑΛΛΙΑ ΤΟΥ 16ου ΑΙΩΝΑ

1. Γερμανία: Η διάβρωση της ηγεμονίας του Καθολικισμού στον αστικό χώρο

α. Κοινωνικές και πολιτικές εντάσεις στις σχέσεις εκκλησίας-αστικών στρωμάτων

Πέρα από τη δεδομένη ηγεμονική θέση της εκκλησίας απέναντι στο αστικό ποίμνιο, αισθητή ήταν η παρουσία του κληρικού σώματος στην πολιτική, κοινωνική και οικονομική καθημερινότητα των αστικών κέντρων της Γερμανίας. Κάτω από την υψηλή προστασία επισκόπων-φεουδαρχών, ο αστικός κληρικός έχαιρε πλήρους αυτονομίας από την κοινοτική δικαιοδοσία, αποτελώντας έναν πανίσχυρο, ανεξάρτητο οργανισμό που ενώ ζούσε στα πλαίσια της αστικής κοινότητας, ουσιαστικά ήταν έξω από αυτήν. Η αυτονομία της εκκλησίας από την αστική κοινότητα αποτέλεσε το πρωταρχικό και βαθύτερο σημείο ρήξης στις σχέσεις του κλήρου με το λαϊκό σώμα.

Στην κορυφή των αστικών κοινοτήτων, η παγκοσμιότητα της εκκλησίας συγχροούνταν με τις αυτονομιστικές, αποσχιστικές τάσεις των αστικών ολιγαρχιών. Επιπλέον, οι αστικές ολιγαρχίες διεκδικούσαν το μονοπώλιο στην κοινωνική πρόνοια, εκπαίδευση, περίθαλψη και αστυνόμευση των κοινοτήτων τους, συνακόλουθα επιδίωκαν την ενσωμάτωση του εκκλησιαστικού μηχανισμού πρόνοιας και εκπαίδευσης στην αστική κοινότητα, με επιθυμητή κατάληξη τη χειραγώγηση και υποταγή της εκκλησίας στη λαϊκή αστική εξουσία.

Στη βάση της αστικής κοινωνικής πυραμίδας, οι σχέσεις εκκλησίας και κατώτερων κοινωνικών στρωμάτων γνώρισαν ραγδαία επιδείνωση στις πρώτες δεκαετίες του 16ου αιώνα. Οι εντεινόμενοι κοινωνικοί ανταγωνισμοί, απόρροια της οικονομικής κρίσης και της σκλήρυνσης των αστικών καθεστώτων παρέσυραν και την εκκλησία, καθιστώντας την μισητό δύναστη των κυριαρχούμενων στρωμάτων. Ο εμφανής πλούτος και η κοσμική δύναμη της εκκλησίας, η χλιδή και ο σκανδαλώδης τρόπος ζωής που χαρακτήριζαν την πλειοψηφία των εκκλησιαστικών αξιωματούχων ήταν τα κύρια αίτια μιας διογκούμενης λαϊκής αγανάκτησης και εχθρότητας απέναντι στους υποτιθέμενους τοποτηρητές της Θείας Βούλησης στις αστικές κοινότητες. Αυτή η αντιπαλότητα προσέλαβε γρήγορα και διαστάσεις ιδεολογικής αντιπαράθεσης.

Στο βιβλίο-σταθμό στην ιστορία της γερμανικής Μεταρρύθμισης *Reichs-*

5. SPN, σ. 170, το απόσπασμα από το *Note sul Machiavelli, sulla politica e sullo stato moderno*, 1949, σ. 121-22.

stadt und Reformation (1962) ο ιστορικός Bernd Moeller διατυπώνει την άποψη ότι η ολομέτωπη σύγκρουση της εκκλησίας με τις αστικές κοινωνίες μπορεί να συνοψισθεί σε μια αντιπαράθεση της εκκλησιαστικής αυτονομίας και παγκοσμιότητας με τον αστικό κομμουναλισμό, τη συλλογική νοοτροπία των αστικών κοινωνιών του 16ου αιώνα, που θεωρούσε τις αστικές κοινωνίες — μαζί με τους εκκλησιαστικούς τους οργανισμούς — οργανικό σύνολο άρρηκτα δεμένο και συλλογικά υπόλογο απέναντι στο Θεό⁶.

- β. Ιδεολογική και πολιτισμική σύγκρουση του Καθολικισμού με τα κυρίαρχα και κυριαρχούμενα αστικά στρώματα

Στη διάρκεια του 15ου και 16ου αιώνα, η εκκλησία έχασε σταδιακά την ιδεολογική της επικυριαρχία στα υψηλότερα αστικά στρώματα, αρχικά στην Ιταλία και τις Κάτω Χώρες — τις πιο αστικοποιημένες περιοχές της Πρώιμης Ευρώπης — και έπειτα στη Γερμανία και τις υπόλοιπες χώρες. Ο πολιτισμός της Αναγέννησης, με κυρίαρχη έκφραση τον ανθρωπισμό, οδήγησε στην απελευθέρωση της συνείδησης από τα δεσμά της μεσαιωνικής εκκλησιαστικής ηθικής αν και δεν αποτέλεσε ρήξη με τη δεδομένη θρησκευτική πρακτική και κουλτούρα.

Ωστόσο, στο εσωτερικό του αστικού χώρου, ο ανθρωπισμός συνάντησε τον αστικό κομμουναλισμό των κυρίαρχων στρωμάτων και αυτή η επαφή όξυνε παραπέρα τον έντονο αντικληρικαλισμό. Ο ανθρωπισμός έδωσε στους αστούς ανταγωνιστές της Καθολικής εκκλησίας το αναγκαίο ιδεολογικό και γνωσιολογικό οπλοστάσιο: Για πρώτη φορά απαγορευμένα θέματα όπως η χριστιανική διαγωγή, συνείδηση, αλλά και η ηθική διδασκαλία και η εκκλησιαστική οργάνωση αναλύθηκαν από λαϊκούς και, το κυριότερο, χρησιμοποιήθηκαν ως στοιχεία μιας νέας, ολοκληρωμένης και σφοδρής κριτικής της Καθολικής εκκλησίας. Με την αμφισβήτηση της αποτελεσματικότητας της εκκλησίας ως διαμέσου ανάμεσα στο άτομο και τη Θεία Χάρη, ο αστικός κομμουναλισμός και ο ανθρωπισμός προετοίμασαν το έδαφος για τη Μεταρρύθμιση.

Στον αστικό κόσμο όμως, ο Καθολικισμός, τόσο ως θρησκεία όσο ως θεσμοθετημένη οργάνωση και ιδεολογική κυριαρχία είχε να αντιπαλέψει και με τον ηθικό και πνευματικό κόσμο των χαμηλότερων και περιθωριακών στρω-

6. Μεταγενέστεροι ωστόσο μελετητές προσδιόρισαν με επάρκεια τον χαρακτήρα του «αστικού κομμουναλισμού» ως το κύριο όπλο του ιδεολογικού οπλοστασίου των αστικών ολιγαρχιών στην προσπάθειά τους εδραίωσης της ηγεμονίας στις κοινότητές τους. Χρησιμοποίηώ τη, γαλλική, εμπλουτισμένη έκδοση του έργου *Villes d'Empire et Réformation*, Γενεύη, Droz 1966, σ. 25. Βλέπε επίσης, B. Moeller, «The town in Church history: General presuppositions of the Reformation in Germany», *The Church in Town and Countryside*, Λονδίνο, Ecclesiastical History Society, 1979, σ. 263.

μάτων, έναν κόσμο όπου δεισιδαιμονίες και επιβιώματα ενός παγανιστικού παρελθόντος έρχονταν σε επαφή με την κοινωνική και οικονομική εξάθλιωση, το φόβο του θανάτου που κυβερνούσε την καθημερινότητα των απλών ανθρώπων. Αποτέλεσμα, ένας ιδιότυπος, μιλεναριστικός αντικληρικαλισμός που αρνιόταν το δόγμα της επίσημης εκκλησίας — το οποίο θεωρούσε ακατάληπτο και ξένο — και εναντιωνόταν στην εγκόσμια κυριαρχία της Καθολικής εκκλησίας⁷.

Χαρακτηριστική αυτής της πραγματικότητας είναι η εικόνα συγκεκριμένων αστικών κέντρων της Γερμανίας, όπως μας τη δίνει η ιστορική έρευνα: Η ζωή στη Νυρεμβέργη των αρχών του 16ου αιώνα χαρακτηρίζεται από μια εντονότατη θρησκευτική δραστηριότητα, σαφώς διαποτισμένη από το πνεύμα της αστικής ελίτ. Οι δυο κύριες εκφράσεις της «αστικής ιδιοσυγκρασίας» συνιστούν μια εσωτερική αντίφαση της αστικής ιδεολογίας: Οι πλούσιοι, ισχυροί αστοί διακρίνονταν αφενός από μια ορθολογιστική και «ανοιχτόμυαλη» θεώρηση του κόσμου, αφετέρου από μια βαθειά θρησκευτικότητα, με σαφείς μεσαιωνικές καταβολές. Αυτή η αντίφαση «ορθολογικού - μη-ορθολογικού» καταδεικνύει σαφέστατα ότι οι άνθρωποι που συνδιαλέγονταν στις αίθουσες του *Rathaus* δεν είχαν ξεπεράσει φόβους και ιδεολογικές καταβολές που πήγαζαν από τη μεσαιωνική περίοδο: ο φόβος του θανάτου, το εφήμερο της επιβίωσης σε ένα αβέβαιο παρόν, ήταν η βασική προωθητήρια δύναμη πίσω από την κοινωνική πρόνοια και περίθαλψη, την ίδρυση πολυάριθμων θρησκευτικών ιδρυμάτων, τις τελετές και λατρευτικές πομπές καθώς και τη λατρεία των κειμηλίων και λειψάνων της Καθολικής εκκλησίας⁸.

Εξάλλου, η πλούσια θρησκευτική εκδοτική παραγωγή (15 εκδόσεις της Βίβλου ως το 1500) καθώς και η πρόσκληση αρκετών Φραγκισκανών και Αυγουστινιανών κηρύκων από την ολιγαρχία φανέρωναν άλλη μια διάσταση της θρησκευτικότητας των κυρίαρχων αστικών στρωμάτων: τη διεκδίκηση μιας ενεργητικότερης συμμετοχής στη θρησκευτική ζωή και κουλτούρα και, τέλος, την αμφισβήτηση της μονοπώλησης του πνευματικού και θρησκευτικού από την Καθολική εκκλησία.

Η μελέτη του Francis Rapp πάνω στους αστούς του Στρασβούργου εντοπίζει κάποια θεμελιώδη χαρακτηριστικά της αστικής νοοτροπίας, τα οποία αποτελούσαν σημεία σύγκρουσης με την Καθολική εκκλησία: Πρώτα απ' όλα.

7. A. G. Dickens, *Reformation and Society in sixteenth-century Europe*, Λονδίνο, Thames & Hudson, 1966, σ. 45-48, «Intellectual and social forces in the German Reformation», *The Urban Classes, the Nobility and the Reformation*, W. Mommsen, P. Alter, R. W. Scribner (eds), Στουτγάρδη, Klett Cotta, 1979, σ. 13-15.

8. B. Vogler, «Institutions et Société à Nuremberg dans la première moitié du XVIe siècle», *Hommage à Durer, Strasbourg et Nuremberg dans la première moitié du XVIe siècle*, Στρασβούργο, Société Savante d'Alsace, 1971, σ. 53.

«η λατρεία της αποτελεσματικότητας» και εν γένει της προσπάθειας ως πρώτιστης υποχρέωσης του ατόμου: Τα κυρίαρχα στρώματα του Στρασβούργου του 16ου αιώνα δεν ήταν διατεθειμένα να ανεχθούν την ύπαρξη μιας περιθωριακής κοινωνίας που θα εξαρτούσε τη διαβίωσή της από την αλληλεγγύη του ενεργού αστικού πληθυσμού.

Οι περιθωριακοί πληθυσμοί των πόλεων της πρώιμης περιόδου (ζητιάνοι, άνεργοι μεροκαματιάρες και στρατιώτες, παρακμασμένοι κλάδοι τεχνιτών, μισθοφόροι, άρρωστοι και περιφερόμενοι αγροτικοί πληθυσμοί) αποτελούσαν έναν μόνιμο κίνδυνο διασάλευσης της αστικής τάξης και αυτό ωθούσε τις ολιγαρχίες στην εγκαθίδρυση κλειστά ελεγχόμενων συστημάτων κοινωνικής πρόνοιας, σε μια προσπάθεια περιορισμού των περιθωριακών στοιχείων. Σε αυτήν τους την προσπάθεια, οι αστικοί άρχοντες έρχονταν σε σύγκρουση με τον εκκλησιαστικό μηχανισμό κοινωνικής αρωγής, προγενέστερο ιστορικά των αντίστοιχων αστικών. Βασικές κατηγορίες εναντίον της παρεμβολής της εκκλησίας σε θέματα πρόνοιας ήταν α) η εν γένει ανικανότητα και αναποτελεσματικότητα των εκκλησιαστικών μηχανισμών, και β) η ενθάρρυνση από μέρους της εκκλησίας της οκνηρίας και η διόγκωση του αριθμού των φτωχών. Αντίθετα με την εκκλησία, η αστική ελίτ του Στρασβούργου μπορούσε να κάνει τη διάκριση ανάμεσα στην «ελεημοσύνη» και την «αρωγή».

Δεύτερη ερχόταν η «επιθυμία της μάθησης και κατανόησης», η εμφάνιση δηλαδή μιας αυτόνομης αστικής κουλτούρας και η υπαγωγή της αστικής εκπαίδευσης στις αρμοδιότητες της ολιγαρχίας. Τρίτος ήταν ο «υπερτονισμός της αξιοπρέπειας»: Σε μια προσπάθεια εδραίωσης ενός αυτοσεβασμού των πολιτών και συλλογικής αφοσίωσης και υπερηφάνειας για την πόλη, οι άρχοντες του Στρασβούργου εναντιώνονταν στην εκκλησία για το βεβαρυμένο της μητρώο — που συχνά την καθιστούσε περίγελω των κατοίκων — αλλά κύρια για την αυτονομία της απέναντι στην αστική δικαιοδοσία. Τέταρτος ήταν ο «κοινοτικός πατριωτισμός» που στο πρόσωπο της εκκλησίας έβλεπε έναν ξένο οργανισμό, εκούσια αποκομμένο από την αστική κοινότητα και τροχοπέδη στην παραπέρα πρόοδο και ενοποίησή της⁹.

Είναι σαφές ότι, ενώ δεν μπορούμε να ισχυρισθούμε ότι η Καθολική εκκλησία είχε χάσει ολότελα την ιδεολογική της επικυριαρχία πάνω στους αστικούς πληθυσμούς, ωστόσο αντιμετώπιζε μια ολοένα διογκούμενη και — το σημαντικότερο — πιο συνειδητή αντίθεση των αστικών στρωμάτων, εκφρασμένη κύρια σε δύο επίπεδα: Η νέα ανθρωπιστική κουλτούρα των αστικών ελίτ εμφανιζόταν ανώτερη της εκκλησιαστικής που διέπονταν από τον μεσαιωνικό σχολαστικισμό και χαρακτηριζόταν από μιαν ανικανότητα προσαρμογής στα

9. F. Rapp, *Réformes et Réformation à Strasbourg - Eglise et Société dans le diocèse de Strasbourg, 1450-1525*, Παρίσι, Ophrys, 1974, σ. 441-52.

νέα συστήματα αξιών των κυρίαρχων και ανερχόμενων αστικών στρωμάτων. Επιπλέον, με την έκρηξη της τυπογραφίας και τη «λαϊκοποίηση» των Γραφών, υπήρξε μια εισβολή λαϊκών στο σώμα της εκκλησιαστικής θεολογικής σκέψης, με αποτέλεσμα μια έμπρακτη αμφισβήτηση της αποτελεσματικότητας της εκκλησίας ως διαμέσου ανάμεσα στο άτομο και τη Θεία Χάρη.

Σε ένα δεύτερο επίπεδο, αυτό των κυριαρχούμενων αστικών στρωμάτων, η όξυνση της κοινωνικής και οικονομικής κρίσης με την υποβάθμιση σημαντικής μερίδας του αστικού κοινωνικού σώματος, κατέστησε την Εκκλησία πιο ευάλωτη απέναντι στη λαϊκή δυσαρέσκεια και δυσκόλεψε σημαντικά τους λιγοστούς δρόμους επικοινωνίας της δύσληπτης Καθολικής θρησκευτικής σκέψης και πρακτικής με τον ηθικό κόσμο και τις πνευματικές ανάγκες των απλών ανθρώπων της εποχής. Αυτός ο δυσπρόστατος λαϊκός αντικληρικαλισμός, κοινωνικο-πολιτικός και ιδεολογικός, εμφανίζεται με διαφορετική χρονικότητα στα αστικά κέντρα και δεν οδηγεί παντού στην εμφάνιση Προτεσταντικών κινήματων. Σημαντικός παράγοντας εδραίωσης ή παρεμπόδισης του αντι-καθολικισμού — ή μάλλον, της μετεξέλιξης του αντικληρικαλισμού στον αντικαθολικισμό των Προτεσταντών — ήταν η θέση της εκκλησίας στο εσωτερικό των αστικών κοινοτήτων και, κύρια, οι σχέσεις της με τους πιστούς όλων των στρωμάτων. Σε πόλεις όπου ο κληρικός πληθυσμός ήταν μικρός — και γι' αυτό δεν προκάλυψε αριθμητικά — και οι αξιωματούχοι της εκκλησίας είχαν στενούς δεσμούς με τα κυρίαρχα στρώματα — είτε μέσω της αστικής παρεμβολής στη διοίκηση του εκκλησιαστικού οργανισμού είτε λόγω της ιδεολογικής και πολιτισμικής συγγένειας ανάμεσα σε φωτισμένους κληρικούς και στους ανθρωπιστές — η έκρηξη της Μεταρρύθμισης καθυστέρησε σημαντικά¹⁰.

2. Γαλλία: Καθολικισμός και αστικός χώρος

α. Η κουλτούρα των πόλεων

Τα γαλλικά αστικά κέντρα της πρώιμης περιόδου είχαν διττό χαρακτήρα, ενός ανοιχτού και συνάμα κλειστού κόσμου: ανοιχτού λόγω της σχέσης τους με την ύπαιθρο και κλειστού επειδή ήταν οχυρωμένοι οικισμοί, θωρακισμένοι απέναντι στις πολλές εξωτερικές απειλές. Η συλλογική ψυχολογία των κατοίκων κυριαρχούνταν από τον φόβο της βίας, μιαν έντονη κοινωνικότητα κι ένα

10. Τέτοια ήταν η περίπτωση του Κολμάρ όπου ο σχετικά μικρός κληρικός πληθυσμός (250 σε μια κοινότητα περίπου 6.000 κατοίκων) και οι στενές σχέσεις των κληρικών του ναού του Αγίου Μαρτίνου με την αστική ελίτ καθυστέρησαν — αλλά δεν αποσόβησαν — την εμφάνιση αστικού Προτεσταντικού κινήματος. K. von Greyerz, *The late city Reformation in Germany - the case of Colmar, 1522-1628*, Στουτγάρδη, F. Steiner, 1980, σ. 30-40.

βαθύ θρησκευτικό συναίσθημα. Οι αστικές κοινότητες της πρώιμης περιόδου ήταν διευρυμένες οικογένειες, οργανικές ενότητες στις οποίες το άτομο αναγνωριζόταν μόνο μέσω της συγκεκριμένης συνεισφοράς του στο σύνολο. Οι αστικές κοινότητες ζούσαν, εργάζονταν και εόρταζαν συλλογικά¹¹.

Οι διάφορες λαϊκές εορτές αποτελούν τον καλύτερο καθρέφτη του αστικού πολιτισμικού και πνευματικού/θρησκευτικού κόσμου της πρώιμης περιόδου. Η εξέλιξη αυτών των εκδηλώσεων αποκαλύπτει τους τρόπους με τους οποίους επηρεάστηκε η αστική κουλτούρα από τις κοινωνικο-οικονομικές διασπάσεις και την τάση προς απολυταρχικές κυβερνήσεις, φαινόμενα του 16ου αιώνα. Η διάσπαση της αστικής κοινωνικής συνοχής συνδυάστηκε με μιαν αντίστοιχη της μεσαιωνικής αστικής πολιτισμικής ομοιομορφίας· είναι λοιπόν χρήσιμο να σταθούμε λίγο στο περιεχόμενο και το χαρακτήρα των λαϊκών εορτών, όπως μας τα δίνει η σημερινή ιστορική έρευνα.

Οι λαϊκές εορτές μπορούν να χωρισθούν σε 4 βασικές κατηγορίες: α) θρησκευτικές πομπές, β) αστικές πομπές, γ) γιορτές της νεολαίας, δ) «γιορτές της αφθονίας», σε καιρούς υπερεπάρκειας λαχανικών και κρέατος στην αστική αγορά. Σύμφωνα με τον Yves-Marie Bercé, η όλη συγκρότηση και οργάνωση των λαϊκών εορτών αποκαλύπτει δύο θεμελιώδη χαρακτηριστικά των κοινωνιών του 16ου και 17ου αιώνα: Τη βαθιά ανασφάλεια που προκαλούσαν οι φυσικές καταστροφές και οι εξωτερικές απειλές καθώς και τη σκληρυμμένη κοινωνική ιεραρχία, την ιεραρχική τοποθέτηση των κοινωνικών στρωμάτων σύμφωνα με ένα πρότυπο που εξέφραζε τη Θεία Πρόνοια και επικυρωνόταν μέσω των αστικών εθίμων¹².

Αφορμές για μαζικές και συχνά «άλογες» εκδηλώσεις, οι λαϊκές εορτές αποτελούσαν μόνιμο κίνδυνο διατάραξης της τάξης ή και ανατροπής του *status quo*. Κατά τον Bercé, έξι (6) ήταν τα εν δυνάμει επικίνδυνα στοιχεία αυτών των εκδηλώσεων για τις αστικές ολιγαρχίες: 1) Η συγκέντρωση μεγάλου πλήθους στους στενούς δρόμους και τις πλατείες των αστικών κέντρων, που καθιστούσε δύσκολη την αστυνόμευση τους και ανέφικτη την παρακολούθηση πιθανών ταραχοποιών. 2) Υπήρχε μια μαζική εισροή ξένων επισκεπτών και εμπό-

11. P. Chaunu & R. Gascon, *Histoire Economique et Sociale de la France*, 1, Παρίσι, PUF, 1977, σ. 430-31. Χαρακτηριστική είναι και η επισήμανση του Philippe Ariès στο έργο, μετά θάνατον δημοσιευμένο έργο του, *Histoire de la Vie Privée*, 3, *De la Renaissance aux Lumières*, Παρίσι, Seuil, 1986, σ. 7-8: «Οι κοινοτικοί δεσμοί, οι οικογενειακοί δεσμοί... τοποθετούσαν το άτομο ή την οικογένεια σε έναν κόσμο που δεν ήταν ούτε ιδιωτικός ούτε δημόσιος... Η κοινότητα η οποία αγκαλιάζει το άτομο — αστική γειτονιά, αγροτική κοινότητα, κομμόπολη — αποτελεί έναν γνωστό χώρο όπου ο καθείς γνωρίζει τον καθένα και πέραν από τα όρια του οποίου κείται η *terra incognita*».

12. Yves-Marie Bercé, *Fête et Révolte - des mentalités populaires du XVIe au XVIIIe siècle*, Παρίσι, Hachette, 1976, εισαγωγή.

ρων που μπορούσε να οδηγήσει σε αναμετρήσεις και συμπλοκές. 3) Η μεγάλη κατανάλωση οινοπνεύματος. 4) Η εισροή πραγματευτάδων έφερε και φοροσυλλέκτες με συχνό αποτέλεσμα τη δυναμική αντίδραση των εμπόρων. 5) Η συμμετοχή στις πομπές οπλισμένων πολιτών καθώς και της πολιτοφυλακής συχνά κατέληγε σε συμπλοκές και βιαιοπραγίες. 6) Ο φόβος της εξωτερικής επίθεσης· σε καιρό εορτασμού, οι πόλεις ήταν ιδιαίτερα ευάλωτες σε εξωτερικές επιθέσεις, όπως φάνηκε στη Mende το 1579 όταν, με το τέλος της λειτουργίας της παραμονής των Χριστουγέννων, κάτοικοι και αρχές αντιλήφθηκαν στην έξοδό τους από τις εκκλησίες ότι η πόλη είχε καταληφθεί από τους Ουγενότους¹³.

Οι λαϊκές εορτές αντιπροσώπευαν για τους αστικούς άρχοντες ένα «φόβο του απρόσμενου». Ωστόσο, η παρέμβαση των ολιγαρχιών στο πνεύμα και το περιεχόμενο αυτών των εκδηλώσεων ήταν εύκολη και θεσμοθετημένη. Σε όλες τις εορτές οι άρχοντες (εξουσία) παρευρίσκονταν είτε φυσικά είτε συμβολικά. Από τον 15ο αιώνα κι έπειτα, υπήρξε μια συνειδητή προσπάθεια από μέρους της κεντρικής (μοναρχικής) αλλά και της τοπικής (αστικής) εξουσίας ιδιοποίησης των κοινοτικών εορτασμών με στόχο την επικύρωσή της, συνήθως μέσω της «θέωσής» της (βασιλικές εισοδοί στις πόλεις, εορτασμοί της αστικής αυτονομίας, συμβολικές παραστάσεις σε παρελάσεις, κλπ.).

Η παρέμβαση της αστικής εξουσίας τροποποίησε βαθιά το πνεύμα των λαϊκών εορτών: Κύρια, από έναν έμμεσο διάλογο κυβερνήσεων - υπηκόων, τις κατέστησε έκφραση της κουλτούρας της άρχουσας ομάδας, υποβιβάζοντας το λαό στη θέση του παθητικού συμμετόχου και ακροατή των «υψηλών μηνυμάτων» της κάθε εορτής. Στα χρόνια του 16ου αιώνα, οι αστικές ολιγαρχίες επιβλέπουν στενά την προετοιμασία και διεξαγωγή των εκδηλώσεων (κατασκευή αρμάτων, σχηματισμός παρέλασης, κλπ.), ενώ τα νεαρά μέλη των αριστοκρατικών οικογενειών μπαίνουν επικεφαλής των διαφόρων κοινωνικών και επαγγελματικών σχηματισμών. Επιπλέον, πολλές παραδοσιακές λαϊκές εκδηλώσεις απαγορεύθηκαν δια νόμου ως επικίνδυνες ή «ανεπίκαιρες» για τη νέα τάξη πραγμάτων: Το 1538 ο Φραγκίσκος ο 1ος απαγόρευσε τα «αββαεία των νέων», γιορτές νεολαίας στις γαλλικές Άλπεις, ως πιθανά όργανα Προτεσταντικής προπαγάνδας. Η ίδια αιτιολογία απαγόρευσε την εμφάνιση και ανάπτυξη διαφόρων βιβλικών θεμάτων στα άρματα των παρελάσεων. Από τη μεριά τους, οι Καλβινιστικές αρχές απαγόρευσαν πλήθος εκδηλώσεων όπως λ.χ. το καρναβάλι, τις οποίες θεωρούσαν αφελείς, βλάσφημες και επικίνδυνες. Από το 1540 κι έπειτα, σειρά νομοθετικών μέτρων διαπλάθει το χαρακτήρα και τη μορφή των αστικών εορταστικών εκδηλώσεων¹⁴.

13. Bercé, *Fête et Révolte*, σ. 13-15.

14. Bercé, *Fête et Révolte*, σ. 63-67.

Με την είσοδο του 16ου αιώνα, η πολιτισμική και ιδεολογική ομοιομορφία που χαρακτήριζε τις αστικές κοινωνίες του ύστερου Μεσαίωνα υποχωρεί, παραχωρώντας τη θέση της στην εμφάνιση δυο αντίθετων μορφών κουλτούρας, της αριστοκρατικής και της λαϊκής. Ο Καλβινισμός ήρθε σε επαφή με ένα διαιρεμένο αστικό ακροατήριο: Οι αστικές διασπάσεις ήταν κοινωνικές, οικονομικές, πολιτισμικές και πολιτικές και δεν μπορούν να ερμηνευθούν με υπεραπλουστευτικά αντιθετικά σχήματα τα οποία προϋποθέτουν τη συνύπαρξη «αγρίων» και «πολιτισμένων» στις αστικές κοινωνίες της πρώιμης περιόδου.

Μια τέτοια άποψη δίνει το έργο του σημαντικού Γάλλου ιστορικού των νοοτροπιών Robert Muchembled· η θεωρία του περί «αστικοποίησης της λαϊκής κουλτούρας» — με την έννοια της βίαιης προσαρμογής της στις νόρμες και απαιτήσεις των αστικών ελίτ — είχε μεγάλη απήχηση στους ιστορικούς της Μεταρρύθμισης όπως ο Pierre Chaunu και αξίζει να αναφερθούμε συνοπτικά στις σημαντικές της ατέλειες, γιατί ακριβώς η προσέγγιση Muchembled αποτελεί μια άκριτη εφαρμογή της έννοιας της — πολιτισμικής κυρίως — ηγεμονίας με παράλληλη αγνόηση των πολιτισμικών και ιδεολογικών ιδιαιτεροτήτων του γαλλικού αστικού χώρου της πρώιμης περιόδου.

Ο Muchembled εισάγει ένα γενικόλογο ερμηνευτικό σχήμα στη διερεύνηση της πολιτισμικής και ιδεολογικής διάσπασης των αστικών κοινωνιών της περιόδου, αντιμετωπίζοντας την κουλτούρα ως «τη συμπεριφορά μιας ομάδας ατόμων, όσο αυτή τη διαφοροποιεί από άλλες ομάδες». Όπως τονίζει ο Jean Wirth στην απάντησή του στη θεωρία του Muchembled, η ερμηνεία του Γάλλου ιστορικού προϋποθέτει την ύπαρξη μιας «αναπτυγμένης», «σοφής» κουλτούρας, αποκλειστικής ιδιοκτησίας των κυρίαρχων κοσμικών και εκκλησιαστικών στρωμάτων. Στην πραγματικότητα, είναι πολύ δύσκολο να διακρίνουμε τη λαϊκή από την εκκλησιαστική κουλτούρα, βασιζόμενοι στις διάφορες εκφράσεις τους (τελετουργικά, χοροί, κλπ.). Αυτό που ο Muchembled ονομάζει «λαϊκή κουλτούρα» εμπεριέχει στοιχεία (σεξουαλικές, μαγικές, θρησκευτικές και εορταστικές πρακτικές) που χαρακτήριζαν όλο το φάσμα της αστικής κοινωνίας.

Τέλος, ο Muchembled παρουσιάζει τη σχέση «αστική τάξη – λαϊκά στρώματα» ως μονοδιάστατη, μια σχέση δηλαδή καθοδήγησης και ηγεμονίας μέσω καταστολής. Ωστόσο, πολλά παραδείγματα — όπως λ.χ. αυτό του Καρμελίτη ιεροκήρυκα Thomas Connecte που στα 1429 έγινε ο εκπρόσωπος των κυριαρχούμενων στρωμάτων με αποτέλεσμα την τελική εξόντωσή του — αποδεικνύουν ότι η σχέση αυτή είχε τη δική της διαλεκτική και σίγουρα δεν ήταν ο πολιτιστικός και ιδεολογικός μονόδρομος του Muchembled.

Ένας άλλος επικριτής αυτής της θεωρίας, ο Roger Chartier επισημαίνει ότι στη συλλογιστική του Muchembled η «λαϊκή κουλτούρα» συνήθως προσδιορίζεται απ' αυτό που δεν είναι, δηλαδή λόγια κουλτούρα και ο Τριδεντικός Καθολικισμός. Ο Muchembled συγχέει την κουλτούρα της υπαίθρου μ' αυτή

των πόλεων, ονομάζοντάς τις «λαϊκή κουλτούρα» κι έτσι αντιμετωπίζει τον όρο ακριβώς όπως και οι λόγιοι της Αναγέννησης. Οι μελέτες του Chartier πάνω στη λαϊκή λογοτεχνία της εποχής — κυρίως την περίφημη *bibliothèque bleue*, είδος θρησκευτικής λογοτεχνίας που περιλάμβανε μύθους, μεσαιωνικά μυθιστορήματα αλλά και λόγιες διατριβές της εποχής — τον οδήγησαν στο συμπέρασμα ότι η λεγόμενη «λαϊκή κουλτούρα» περιείχε στοιχεία τα οποία ανάγονταν στην ευρύτερη κουλτούρα της περιόδου, φορέας της οποίας ήταν και τα ανώτερα στρώματα¹⁵.

Μια πιθανή ερμηνεία των γαλλικών αστικών διασπάσεων στηρίζεται στο συσχετισμό ιδεολογικών τάσεων, («κοσμοθεωριών»), με συγκεκριμένες κοινωνικές και πολιτικές επιδιώξεις. Για παράδειγμα, η ειδοποιός διαφορά ανάμεσα στον αστικό κορπορατισμό και τη «συλλογικότητα» του 16ου αιώνα και των αντίστοιχων εννοιών στις μεσαιωνικές κοινότητες έγκειται στο γεγονός ότι, στον 16ο αιώνα, («κορπορατισμός» και «συλλογικότητα») αναφέρονταν σε μια αυστηρά καθορισμένη ιεραρχική δομή η οποία ήταν εμφανώς διαφορετική από την παραδοσιακή συλλογικότητα των μεσαιωνικών αστικών κοινοτήτων.

- β. Θρησκευτικό συναίσθημα και διάβρωση της ηγεμονίας του Καθολικισμού στη Γαλλία του 16ου αιώνα: Η θέση της εκκλησίας στο εσωτερικό των αστικών κοινοτήτων

Από τις δύο πρώτες δεκαετίες του 16ου αιώνα παρατηρείται μια εντονότερη και ανοιχτή αμφισβήτηση του ρόλου, της ηγεμονίας αλλά και της διδασκαλίας της εκκλησίας στα γαλλικά αστικά κέντρα, φαινόμενο που αποτελεί τομή στη θεώρηση του προ-αναγεννησιακού κόσμου ως «υπερβατικού βασιλείου» του Καθολικισμού και της χριστιανοσύνης γενικότερα.

Η αιτιολόγηση της κατάλυσης της θρησκευτικής ομοιομορφίας και της κρίσης του Καθολικισμού είναι υπόθεση ρουτίνας για τους παραδοσιακούς ιστορικούς της εποχής: επίσκοποι μόνιμα απόντες από τις έδρες τους ή εντελώς διεφθαρμένοι, δραστήριοι κύκλοι ανθρωπιστών, καταχρήσεις της εκκλησιαστικής εξουσίας και μια αστική τάξη εμφανώς δυσαρεστημένη από τη θρησκευτική πρακτική, διδασκαλία, αλλά και την ηθικότητα της εκκλησίας. Αυτό που συνήθως υποβαθμίζεται είναι ότι η ιδέα της μεταρρύθμισης — στην οποία άλλω-

15. Robert Muchembled, *Culture populaire et culture des élites dans la France moderne (XVe-XVIIIe siècles)*, Παρίσι, Flammarion, 1978, σ. 189-90. Pierre Chaunu, «Niveaux de culture et Réforme», *Bulletin de la Société de l'Histoire du Protestantisme Français*, 1972, σ. 305-25. Jean Wirth, «Against the acculturation thesis», K. von Greyerz (ed.), *Religion and Society in Early Modern Europe 1500-1800*, Λονδίνο 1984, σ. 67-77. Roger Chartier, «Culture as appropriation: popular cultural uses in early modern France», S. Kaplan (ed.), *Understanding Popular Culture - Europe from the Middle Ages to the Nineteenth Century*, Νέα Υόρκη, 1984, σ. 229-236.

στε ανάγεται και το φαινόμενο της Μεταρρύθμισης — προϋπήρξε των παραγμένων χρόνων του 16ου αιώνα. Αυτό που πρέπει να εξετασθεί είναι το κατά πόσο η κατάσταση της εκκλησίας πριν τη Μεταρρύθμιση συμμορφώνεται με την αιτιότητα της προαναφερμένης ιστορικής ερμηνείας της εμφάνισης της Μεταρρύθμισης.

Στα αστικά κέντρα της Γαλλίας του 16ου αιώνα (αλλά και της Ευρώπης γενικότερα) κλήρος και λαϊκοί είχαν μια στενή, πολυεπίπεδη επαφή σε καθημερινή βάση. Πολύ πριν την εφεύρεση της τυπογραφίας και την εξάπλωση του αλφαριθμητισμού, οι ενορίες ήταν οι μοναδικοί πυρήνες αστικής κουλτούρας και πολιτιστικών δραστηριοτήτων. Μικρές κοινότητες καθοδηγούμενες από ιερείς και υπαγόμενες στη δικαιοδοσία του τοπικού επίσκοπου, οι ενορίες ήταν ο χώρος όπου συνυπήρχαν εκκλησιαστικές και λαϊκές δραστηριότητες και μορφές οργάνωσης. Οι αστικές ενορίες υπήρξαν η σαφέστερη εκδήλωση της πνευματικής αλλά και κοινωνικής εξουσίας του αστικού εκκλησιαστικού οργανισμού¹⁶.

Μέσα σ' αυτό το πλαίσιο λειτουργίας εγγράφεται η σταδιακή άνοδος του κοσμικού αστικού στοιχείου η οποία και κατέληξε σε μορφές αυτόνομης οργάνωσης στα άμεσα προ-μεταρρυθμιστικά χρόνια. Σύμφωνα με τον Chevalier, οι αδελφότητες συνιστούν την κύρια εξέλιξη της λαϊκής θρησκευτικότητας. Επαγγελματικές αδελφότητες, συχνά ταυτόσημες με τις συντεχνίες, αλλά και θρησκευτικές αδελφότητες, ανοιχτές σε όλους ή κλειστές (σύστημα ελεγχόμενης στρατολόγησης)· η χρυσή εποχή της εμφάνισής τους στα αστικά κέντρα, ανάμεσα στα 1450 και τα 1550. Ο Chevalier αναφέρει την περίπτωση του Bordeaux, το οποίο απέκτησε 57 λαϊκές αδελφότητες στην περίοδο 1350-1500. Προτού οδηγηθούν στη συρρίκνωση και το μακρασμό εξαιτίας των εμφυλίων πολέμων, οι αστικές λαϊκές αδελφότητες είχαν πραγματώσει σημαντικότατο βαθμό αυτονομίας απέναντι στην ηγεμονία της εκκλησίας¹⁷.

Σε ό,τι αφορά τον αστικό κλήρο, μια «ελεύθερη πόλη» (*bonne ville*) 10,000 κατοίκων είχε τουλάχιστον 500 κληρικούς, ενώ αρκετές υπερέβαιναν αυτόν τον αριθμό, ανάλογο με το πλήθος και τη σπουδαιότητα των εκκλησιαστικών τους ιδρυμάτων και θεσμών: Στο τέλος του 14ου αιώνα, το 4% του συνολικού πληθυσμού της Toulouse ήταν κληρικοί. Ο Chevalier διατυπώνει

16. G. Duby & R. Mandrou, *Histoire de la Civilisation Française, I, Moyen Age - XVIe siècle*, Παρίσι, A. Colin, 1968, σ. 288-291. B. Chevalier, *Les bonnes villes de France*, Tours, Aubier Montaigne 1982, σ. 248-49. Ο Chevalier επισημαίνει την ύπαρξη της «fabrique», λαϊκής αδελφότητας υπό την επίβλεψη του επισκόπου, επιφορτισμένης με τη συντήρηση των εκκλησιαστικών κτηρίων, ως λαϊκής οργάνωσης η οποία προαναγγέλλει τη σταδιακή χειραφέτηση των πιστών από τον έλεγχο του κλήρου.

17. Chevalier, *Les bonnes villes*, σ. 250-54.

δύο κύριους λόγους για την υπερσυγκέντρωση κληρικών στα αστικά κέντρα: Καταρχήν, η μεγάλη πλειοψηφία των εκκλησιαστικών θώκων και αξιωμάτων (benefices) βρισκόταν στις πόλεις. Κατά δεύτερο λόγο, οι κληρικοί στρατολογούνταν κυρίως από τα αστικά κέντρα και ιδιαίτερα από την ελίτ, επειδή τα χαμηλότερα κοινωνικά στρώματα της πόλης και της υπαίθρου δεν ήταν σε θέση να εξαγοράσουν μια θέση στο εκκλησιαστικό σώμα.

Στην κορυφή της εκκλησιαστικής πυραμίδας, οι επίσκοποι ήταν περισσότερο πολιτικά παρά θρησκευτικά πρόσωπα. Φεουδάρχες ευγενείς με στενούς πελατειακούς δεσμούς με το μονάρχη, είχαν προ πολλού εγκαταλείψει το αστικό τους ποίμνιο στους κατώτερους κληρικούς. Σημαντική ήταν επίσης η απουσία των διορισμένων εφημερίων από τις ενορίες τους με αποτέλεσμα το βάρος της κατήχησης και λατρευτικής πρακτικής να πέφτει στους ώμους κατώτερων κληρικών με ελάχιστες ή ανύπαρκτες γνώσεις. Μόνον τα μοναχικά τάγματα — και ιδιαίτερα οι Φραγκισκανοί — έχαιραν κάποιας εκτίμησης, κύρια λόγω του μεγάλου κοινωνικού τους έργου. Ωστόσο, οι κάτοικοι των πόλεων τους αντιμετώπιζαν με καχυποψία εξαιτίας του θρησκευτικού σχολαστικισμού και της εκφρασμένης αντίθεσής τους στις διάφορες εκδηλώσεις της λαϊκής θρησκευτικής κουλτούρας¹⁸.

Σημαντικότερη θα μπορούσε να είναι η συμβολή των αστών διαφωτιστών στην παλινόρθωση του πληγμένου κύρους της εκκλησίας, αν αυτή ενσωματωνόταν οργανικά στους εκκλησιαστικούς θεσμούς. Ο αποκλεισμός των ανθρωπιστών από τον εκκλησιαστικό οργανισμό οδήγησε στην εμφάνιση μιας δυναμικής, αυτόνομης αστικής θρησκευτικής κουλτούρας, βαθμιαία ανταγωνιστικής προς τον κατεστημένο Καθολικισμό¹⁹.

Η πνευματική ηγεμονία του Καθολικισμού είχε διαβρωθεί και στα δύο άκρα της αστικής κοινωνικής πυραμίδας: Για τα λαϊκά στρώματα, ο αυστηρός εκκλησιαστικός κώδικας πειθαρχίας και ηθικής ερχόταν σε κατάφωρη αντίθεση με τον τρόπο ζωής πολλών κληρικών. Οι καταχρήσεις της πνευματικής εξουσίας από μέρους της επίσημης εκκλησίας την υποβίβαζε περισσότερο στα μάτια των Γάλλων της πόλης και της υπαίθρου. Στην άλλη πλευρά, η ηθική των κληρικών και, το σημαντικότερο, η αποστασιοποίηση της κοσμικής θρησκευτικότητας από τη θεολογία του Καθολικισμού με την εμφάνιση του ανθρωπισμού έφερε τα ίδια αποτελέσματα.

Παρά τις αγωνιώδεις προσπάθειες φωτισμένων μεταρρυθμιστικών κληρικών να φέρουν το δόγμα και τη λατρευτική πρακτική της εκκλησίας στο ύψος

18. Chevalier, *Les bonnes villes*, σ. 242-47.

19. V. Chomel, *Pouvoir royal et croissance urbaine - Histoire de Grenoble*, Grenoble, Privat, 1976.

των νέων συνθηκών²⁰, ο Καθολικισμός είχε περάσει σε ένα στάδιο ύφεσης στα αστικά κέντρα της Γαλλίας του 16ου αιώνα. Αναξιοπίστη ηθικά αλλά και δογματικά, προκαλώντας μιαν ολοένα διογκούμενη δυσαρέσκεια των αστικών ελίτ — με τις οποίες συγκρούονταν συχνά για την ανακατανομή της αστικής εξουσίας — και θύμα συχνών εχθρικών βασιλικών παρεμβάσεων, η Εκκλησία μπορούσε πλέον να ελπίζει μόνο στην αβέβαιη στήριξη των αμόρφωτων μαζών στη μάχη της με τα ανώτερα αστικά στρώματα. Αν και οι περισσότεροι υψηλόβαθμοι αντίπαλοι της εκκλησίας επαναπροσδιόρισαν τη θέση τους, τρομοκρατημένοι από την έκρηξη των εμφυλίων πολέμων, η πολύπλευρη αμφισβήτηση της ιδεολογικής και κοσμικής ηγεμονίας του Καθολικισμού διέυρνε περισσότερο το χάσμα στην αστική κοινωνική και ιδεολογική συνοχή, κάτι που δεν άφησε ανεκμετάλλευτο ο επερχόμενος Καλβινισμός²¹.

Γ' ΤΟ ΑΣΤΙΚΟ ΑΚΡΟΑΘΗΡΙΟ ΤΟΥ ΠΡΟΤΕΣΤΑΝΤΙΣΜΟΥ

1. Γερμανία

Σε μια κοινωνία όπου η κοινωνική και πολιτική ιεραρχία εκλαμβάνονταν ως έκφραση της Θείας Βούλησης, ήταν φυσικό η θεολογία να αποτελεί έναν πρωτεύοντα τρόπο ερμηνείας της ανθρώπινης πραγματικότητας: αναπόφευκτα,

20. Χαρακτηριστική η περίπτωση του Guillaume Briçonnet, Επισκόπου της Meaux, ο οποίος και κήρυσσε τη Βίβλο στα γαλλικά, ενώ είχε συσπειρώσει γύρω του ομάδα διανοουμένων με σκοπό τη ριζική ανανέωση τόσο της τοπικής όσο και της ευρύτερης Καθολικής εκκλησίας. Οι προσπάθειες του Briçonnet συνάντησαν τη σκληρή κριτική αντιδραστικών εκκλησιαστικών κύκλων, ενώ κορυφαία στελέχη του «κύκλου της Meaux» όπως οι Lefèvre d'Étaples (μεταφραστής των Γραφών στη γαλλική γλώσσα) και Guillaume Farel αποτέλεσαν τους πρώτους απόστολους του Προτεσταντισμού στη Γαλλία. Βλέπε το εξαιρετικό πορτρέτο που δίνει ο Lucien Febvre στο «Idée d'une recherche d'histoire comparée: le cas Briçonnet», *Au coeur religieux du XVIe siècle*, Παρίσι, Bibliothèque Générale de l'École des Hautes Études en Sciences Sociales, β' έκδοση, 1983, σ. 193-215.

21. Χαρακτηριστική αυτής της κατάστασης είναι η έξαρση των καταγγελιών εναντίον αθέων ή αρετικών στα κείμενα της εποχής. Ο αθεϊσμός αποτελούσε περισσότερο άρνηση της έννοιας της «θείας οικονομίας» ποινών και αμοιβών, άρνηση αποδοχής της παρέμβασης της Θείας Πρόνοιας στην καθημερινότητα του ανθρώπου. «Άθεος», «θειστής», «επικουριανός», «ελευθέριος», χαρακτηριστικοί όροι της εποχής που απέχουν από τη σημερινή τους έννοια. Πληθώρα συγγραφέων συμπεριλαμβανομένου και του Καλβίνου καταφέρονται εναντίον του «αθεϊσμού» και των «επικουριανών» τους οποίους και παρουσιάζουν ως συνειδητά άθεους. Αν και στη μεγάλη πλειοψηφία της η σχετική λιβελλογραφία χρησιμοποιεί τον όρο «αθεϊσμός» για να τρομοκρατήσει τον ιδεολογικό / δογματικό αντίπαλο (Καθολικοί - Καλβινιστές) ή να εξαναγκάσει στην αποδοχή της δικής της πρότασης, το πρόβλημα του αθεϊσμού πρέπει να διερευνηθεί σε βάθος.

αλλαγές στη θρησκευτική πίστη, ιδιαίτερα αυτές που εισήγαγε ο Λούθηρος, προκάλεσαν βαθιές και αλυσισιδωτές αντιδράσεις²².

Το ασαφές κοινωνικό περιεχόμενο του πρώιμου Λουθηρανικού μηνύματος το κατέστησε ιδιαίτερα ελκυστικό στα ανερχόμενα κοινωνικά στρώματα. Καταρχήν, η διδασκαλία του Λούθηρου για την ανάγκη αγάπης του φτωχού μεταμορφώθηκε από τα κυριαρχούμενα κατώτερα αστικά στρώματα σε νομιμοποίηση του διεκδικητικού τους αγώνα, ιδιαίτερα της υπέρβασης της διχοτομίας πλούσιος/φτωχός. Η Λουθηρανική θεολογία εξελίχθηκε έτσι σε πολιτική θεολογία, επειδή εμφανίσθηκε αμφισβητώντας το Καθολικό δόγμα που στην πράξη νομιμοποιούσε την ανισότητα, την καταπίεση και την εκμετάλλευση των φτωχών και ανίσχυρων. Προτού διατυπωθεί από τον Λούθηρο η θεωρία των δύο βασιλείων (θεϊκού – κοσμικού) και αποκρυσταλλωθεί ο κοινωνικός και πολιτικός του συντηρητισμός, ο Λουθηρανισμός εμφανίσθηκε στα γερμανικά αστικά κέντρα ως θεολογία κοινωνικής ανατροπής.

Από την πλευρά τους, οι αστικές ολιγαρχίες είδαν στο Λουθηρανισμό ένα πιθανό δυναμικό όπλο στον αγώνα τους για την ενσωμάτωση του αστικού εκκλησιαστικού οργανισμού στην κοινότητα, την ιδιοποίηση του ηγεμονικού ρόλου της εκκλησίας και την τελική ενοποίηση της κοινότητας κάτω από τη μοναδική αρχή τους.

Ωστόσο, η προοπτική μιας ανεξέλεγκτης μεταρρυθμιστικής κίνησης ήταν ορατή στην πλειοψηφία των γερμανικών αστικών κέντρων και μεγάλη προσοχή δόθηκε από τις ολιγαρχίες στη διάδοση του Λουθηρανισμού και κατά κύριο λόγο στην κοινωνικοποίηση του Λουθηρανικού μηνύματος από τις μάζες. Είχε δηλαδή καταστεί σαφές από τις πρώτες κιόλας μέρες της Μεταρρύθμισης ότι ο Λουθηρανισμός έβρισκε δύο κύριες διαφορετικές αναγνώσεις, από τα δύο άκρα της αστικής ιεραρχικής κλίμακας. Το Λουθηρανικό Ευαγγέλιο μπορούσε να εξυψώσει τις ολιγαρχίες στα μάτια των υπηκόων τους αλλά, ταυτόχρονα, μπορούσε και να τις καταδικάσει, αφήνοντάς τις έκθετες στο υποβόσκον κύμα της λαϊκής δυσαρέσκειας. Στην κατεύθυνση αυτή οι πολλοί, αυτόκλητοι ή εκλεγμένοι από το λαό, κήρυκες του Λουθηρανισμού ήταν δυνάμει επικίνδυνοι για τα αστικά καθεστώτα. Στα χρόνια 1523-24, μια σειρά νομοθετικών διαταγμάτων που εκδόθηκαν στη Ζυρίχη, Βορμς, Βασιλεία, Βέρνη, Μυλούζη, Κοσταντσα και Στρασβούργο καθόριζαν τον τρόπο διδασκαλίας του Λουθηρανικού Ευαγγελίου, απαγορεύοντας στους Λουθηρανούς κήρυκες να αναφέρονται σε οτιδήποτε άλλο πέραν «του πνεύματος των Γραφών». Αυτοί οι νόμοι ήταν η απόδειξη της προσπάθειας ελέγχου και χειραγώγησης των αστικών μεταρ-

22. Hans-Christoph Rublack, «Martin Luther and the urban social experience», *The Sixteenth Century Journal*, XVI, 1, 1985, σ. 32.

ρυθμιστικών κινήματων από μέρους των ολιγαρχιών²³.

Ο κοινωνικός και γεωγραφικός χάρτης της εξάπλωσης του Προτεσταντισμού στο γερμανικό αστικό χώρο των πρώτων δεκαετιών του αιώνα αντανακλά τις κοινωνικο-πολιτικές ιδιαιτερότητες του Προτεσταντικού κινήματος. Ο Βορράς και η Ανατολή πέρασαν στον Λουθηρανισμό, υπό την ηγεμονία πριγκηπικών πόλεων όπως το Γκέτινγκεν, το Μαγδεβούργο, το Λουνεβούργο και το Μπρουνσβικ. Λουθηranικές ήταν επίσης οι επαρχίες της Φραγκονίας και της Θουρινγίας με προεξάρχουσες τις πόλεις της Νυρεμβέργης, της Φραγκφούρτης και της Βορμς. Αντίθετα, οι νοτιο-ανατολικές και νότιες επαρχίες πέρασαν στον Ζβιγκλιανισμό και τον Μπουσεριανισμό: Το Στρασβούργο και η Αλσατική Δεκάπολις, η περιοχή της Σουαβίας με κέντρα την Κονσταντσα και την Αυγούστα²⁴.

Οι νεότερες γενιές των ιστορικών της γερμανικής Μεταρρύθμισης συγκλίνουν στην άποψη ότι οι δογματικές διαφοροποιήσεις των Ζβίγκλιου και Μπούσερ από τον Λούθηρο αναφέρονταν τελικά «στην αναδόμηση ολόκληρης της κοινωνίας», ξεπερνώντας κατά πολύ τη φάση της εκκλησιαστικής και δογματικής ανανέωσης στην οποία περιορίζονταν ο Λουθηρανισμός. Σε αντίθεση με τους παλαιότερους, εκκλησιαστικούς ιστορικούς της Μεταρρύθμισης που υπερτόνιζαν τις δογματικές διαφορές ανάμεσα στους πρωταγωνιστές του Προτεσταντισμού, οι νεότεροι ιστορικοί καταδεικνύουν με σαφήνεια τις σημαντικότερες κοινωνικο-πολιτικές διαφοροποιήσεις στο εσωτερικό του γερμανικού Προτεσταντικού κινήματος, οι οποίες και προσδίδουν στον Προτεσταντισμό μian άλλη, ευρύτερη ιστορική διάσταση πέραν της θεολογικής, αυτήν μιας νέας, επερχόμενης «τάξης πραγμάτων», μιας κοσμοθεωρίας που μέσα από τη σύγκρουσή της με το κοσμικό και δογματικό οικοδόμημα του Καθολικισμού, πρόσφερε στους ανθρώπους του 16ου αιώνα νέες δυνατότητες θρησκευτικής πρακτικής, κοινωνικής, οικονομικής και πολιτικής οργάνωσης, ανάλογες προς τις εκάστοτε κοινωνικο-πολιτικές συνθήκες και τις απαιτήσεις των κοινωνικών δυνάμεων που στρατεύθηκαν υπό τις σημαίες της Μεταρρύθμισης²⁵.

23. Thomas Brady jr., *Turning Swiss - Cities and Empire, 1450-1550*, Καμπριτζ, CUP, 1985, σ. 152-158. Αυτήν ακριβώς τη διάσταση απέτυχε να εντοπίσει και εκτιμήσει ο πρωτοπόρος ιστορικός της Μεταρρύθμισης Bernd Moeller στο έργο του. Βλ. το χαρακτηριστικό παράδειγμα των διαβουλεύσεων της «Μεταρρυθμιστικής Επιτροπής» του αστικού συμβουλίου της Αυγούστας, Philip Broadhead, «Politics and expediency in the Augsburg Reformation», P. Brooks (ed.), *Reformation Principle and Practice - Essays in honour of A. G. Dickens*, Λονδίνο, Scolar Press, 1980, σ. 55-70.

24. A. G. Dickens, *The German Nation and Martin Luther*, Λονδίνο, E. Arnold, 1974, σ. 190.

25. Σ' αυτή την άποψη συγκλίνουν σήμερα και ιστορικοί της «παραδοσιακής» πτέρυγας της γερμανικής ιστοριογραφίας της Μεταρρύθμισης, με κορυφαίο τον εκκλησιαστικό

Συγκεκριμένα, η βεβιασμένη αποσαφήνιση του θολού ιδεολογικού περιεχομένου της «ιεροσύνης και ισοπολιτείας όλων των πιστών» από πλευράς του Λούθηρου, αποσαφήνιση που προσέλαβε τη μορφή επαναδιατύπωσης επικυρωτικής για την εγχόσμια τάξη πραγμάτων, φανερώνει τη μεγάλη κοινωνική και πολιτική απομόνωση του ηγέτη της Μεταρρύθμισης από τα ρεύματα του αστικού κομμουναλισμού και ρεπουμπλικανισμού που συγκλόνιζαν τις ώριμες αστικές κοινωνίες του γερμανικού Νότου. Επιπλέον, εάν προβάλλουμε τις διάφορες δογματικές αποκλίσεις του Προτεσταντισμού στον πολιτικό χάρτη της γερμανικής αυτοκρατορίας, οι κοινωνικο-πολιτικές ρίζες της δογματικής διαφοροποίησης ανάμεσα στο Βορρά και το Νότο καθίστανται πιο σαφείς.

Ο Bob Scribner έχει επισημάνει ότι η δυνατότητα σχηματισμού ενός λαϊκού Προτεσταντικού κινήματος εξαρτώνταν από «τον κοινωνικό χώρο ανάπτυξης και δράσης» που του επέτρεπαν οι δεδομένες αστικές ιεραρχικές σχέσεις — δηλαδή, το βαθμό κοινωνικοπολιτικού ελέγχου και της ηγεμονίας που ασκούσαν οι ελίτ στις κοινότητες των αστών²⁶. Οι αστικές ιεραρχικές σχέσεις καθώς και οι πολιτικές και ιδεολογικές παραδόσεις των πόλεων υπερακαθόριζαν την προσχώρηση των αστικών κινήματων στο ένα ή το άλλο μεταρρυθμιστικό στρατόπεδο.

Μια αρχική παρατήρηση αναφορικά με την κοινωνική απήχηση της Μεταρρύθμισης στην αστική Γερμανία είναι ότι αυτή εμφανίσθηκε σαν εν δυνάμει σύμμαχος των αστικών ελίτ, στην προσπάθειά τους ενσωμάτωσης και εδραίωσης ολοκληρωτικού ελέγχου στους τομείς της αστικής ζωής (ιδιαίτερα την παιδεία, πρόνοια και περίθαλψη) που υπάγονταν παραδοσιακά στον έλεγχο και τη διαχείριση της εκκλησίας. Οι θεολογίες της Μεταρρύθμισης συνάντησαν αρχικά τον παραδοσιακό αντικληρικαλισμό και εραστιανισμό των αρχουσών τάξεων με συνέπεια, στο πρώτο στάδιο εξάπλωσής της, η Μεταρρύθμιση να αντιμετωπίζεται μάλλον ευνοϊκά από τους κρατούντες στις γερμανικές πόλεις και επαρχίες, ακόμη και από την κεντρική διοίκηση των Αμφούργων που δεν διάκεινταν φιλικά απέναντι στον Ρωμαιοκαθολικό Πάπα²⁷.

Ωστόσο, οι Λουθηρανικές διακηρύξεις ήταν επικίνδυνες για τα κοσμικά καθεστώτα της εποχής, ακριβώς λόγω του ασαφούς κοινωνικού και πολιτικού τους περιεχομένου, το οποίο έδινε λαβή για παρερμηνείες από επίδοξα κοινο-

ιστορικό Heiko Oberman. Βλέπε ιδιαίτερα το βιβλίο του, *Masters of the Reformation - The emergence of a new intellectual climate in Europe*, Καίμπριτζ, CUP, σ. 294.

26. Bob Scribner, «Why was there no Reformation in Cologne?», *Bulletin of the Institute of Historical Research*, XLIX, 1976, 217-241, σ. 241.

27. Ο A. G. Dickens ήταν από τους πρώτους ιστορικούς που επισήμαναν τον κεφαλαιώδη ρόλο του «εραστιανισμού», δηλαδή της τάσης των ελίτ να επεκτείνουν το κράτος τους σε βάρος της εκκλησίας: *Reformation and Society in Sixteenth-century Europe*, Λονδίνο, Thames & Hudson, 1966, σ. 22-23.

νικά μεταρρυθμιστικά κινήματα. Η γρήγορη εμφάνιση ριζοσπαστικών μεταρρυθμιστικών κινήματων στα αστικά κέντρα, με διεκδικήσεις πέραν της δογματικής ανανέωσης, έκανε τις αστικές κυβερνήσεις να συνειδητοποιήσουν ότι η υπόθεση της Μεταρρύθμισης (του περιεχομένου, της έκτασης, της ιδεολογίας της) δεν έπρεπε επ' ουδενί λόγω να αφηθεί ανεξέλεγκτη, για να αποφευχθούν ολέθριες εξελίξεις στο εσωτερικό των αστικών ιεραρχικών συστημάτων. Έπρεπε δηλαδή η Μεταρρύθμιση να εδραιωθεί σαν μια διαδικασία «από τα πάνω» και αυτό ίσχυσε για όλες τις εκφράσεις του Προτεσταντικού κινήματος, «συντηρητικές» (Λουθηρανική) και «προοδευτικές» (Ζβιγγλιανική και Μπουσεριανική).

Ο πολιτικός συντηρητισμός του Λούθηρου ταίριαζε στις απαιτήσεις των συντηρητικών ελίτ της βόρειας Γερμανίας, όπως επίσης και στις επιδιώξεις των περιφερειακών ηγεμόνων. Διαποτισμένοι από το πνεύμα του Έρασμου και παραδοσιακοί αντίπαλοι της Εκκλησίας ως εγχόσμιας δύναμης, οι Γερμανοί αστοί αριστοκράτες και φεουδάρχες αντιμετώπισαν ευμενώς το κάλεσμα του Λούθηρου για μια άμεση, «εσωτερική» σχέση του πιστού με τον Θεό, χωρίς την ανάγκη παρεμβολής εκκλησιαστικού οργάνου. Όμως γι' αυτούς, «μεταρρύθμιση» σήμαινε πρώτα απ' όλα εξυπηρέτηση των δικών τους ιδεολογικών ανησυχιών και πολιτικο-κοινωνικών επιδιώξεων, γι' αυτό και τη συγκράτησαν κάτω από τον ασφυκτικό τους έλεγχο²⁸.

Η πολιτική θεολογία του Ζβίγγλιου έφερε τα χαρακτηριστικά του νότιου αστικού πνεύματος: Η εκκλησή του για την ένωση της αστικής και εκκλησιαστικής κοινότητας στην κοινή προσπάθεια για την υλοποίηση του Βασιλείου του Θεού επί της γης, ξεπερνούσε κατά πολύ τις αντίστοιχες διδαχές του Λούθηρου. Οι Ζβιγγλιανοί πάστορες ήταν απλοί πολίτες των αστικών κέντρων, με ίδια δικαιώματα και υποχρεώσεις με τους συμπολίτες τους, από τους οποίους και αναδεικνύονταν στο λειτούργημά τους. Αντίθετα, οι Λουθηρανοί κήρυκες αναγορεύονταν και με τη σύμφωνη γνώμη ανώτερης αρχής από τις αστικές κοινότητες, ακολουθώντας το επισκοπικό μοντέλο της Καθολικής εκκλησίας. Ο Ζβιγγλιανισμός ήταν μια περισσότερο συμμετοχική και κοινωνικοποιημένη θεολογία της Μεταρρύθμισης και είχε τεράστια απήχηση στις νότιες «δημοκρατίες των συντεχνιών», των οποίων οι καταστατικοί χάρτες διακρίνονταν

28. Η αντίληψη των αστικών ολιγαρχιών για το ποιόν και την έκταση της μεταρρύθμισης διαφαίνεται καθαρά στη συζήτηση ανάμεσα στους Dr Christoph Scheurl, γραμματέα της αστικής ολιγαρχίας της Νυρεμβέργης, τον Παπικό απεσταλμένο Καρδινάλιο Campeggio και τον Αρχιδούκα Φερδινάνδο το 1524. Βλέπε το σχετικό άρθρο του Philip Bedd, «The lawyers, dr Christoph Scheurl, and the Reformation in Nuremberg», L. Buck & W. Zophy (eds), *The Social History of the Reformation*, Οχάιο, Ohio State UP, 1972, σσ. 53-68.

από την αντιπροσωπευτικότητα των θεσμών και μια έστω τυπική συμμετοχή των πληβείων στον έλεγχο της αστικής εξουσίας.

Ο Ζβιγκλιανισμός του Νότου συνάντησε εξάλλου και μια σημαντικότερη πολιτική παράδοση αυτονομίας και αποσχιστικών τάσεων απέναντι στην κεντρική αυτοκρατορική εξουσία. Αν και ο Πόλεμος των Χωρικών ανάγκασε τις νότιες ολιγαρχίες να μετατοπισθούν προς μια φιλομοναρχική κατεύθυνση για να επιβιώσουν, μπορούμε να διακρίνουμε μια τάση του Ζβιγκλιανισμού με το αυτόνομο «αστικό» πνεύμα του Νότου σε αντίθεση με το «φεουδαλικό» Λουθηρανισμό του αστικού Βορρά, χωρίς ωστόσο να καταφεύγουμε σε παρακινδυνευμένες γενικεύσεις και κατηγοριοποιήσεις²⁹.

Ο Πόλεμος των Χωρικών στη Γερμανία επέφερε σημαντικότερες κοινωνικο-πολιτικές ανακατατάξεις στον αστικό χώρο και την ύπαιθρο, με κυριότερη τη συντριβή του Ζβιγκλιανισμού και του νότιου αστικού ρεπουμπλικανισμού από τις συντηρητικές Λουθηρανικές δυνάμεις. Η κατάρρευση του αστικού μετώπου του γερμανικού Νότου κατέδειξε σαφέστατα τη θεμελιώδη αδυναμία υπέρβασης του φεουδαλικού διοικητικού συστήματος και την υποτέλεια των πόλεων της αυτοκρατορίας στις φεουδαρχικές και αυτοκρατορικές δυνάμεις. Ανέδειξε όμως έναν ακόμη πρωταγωνιστή της Μεταρρύθμισης, το μιλεναριστικό Αναβαπτιστικό κίνημα, φέρνοντας στην επιφάνεια επιδιώξεις, απαιτήσεις και στόχους των καταπιεσμένων και απόκληρων της εποχής, των χωρικών, που αποτελούσαν και την πλειοψηφία των κατοίκων της αυτοκρατορίας. Έδειξε έτσι μια άλλη διάσταση της Μεταρρύθμισης ως «νέας τάξης πραγμάτων»: Τη Μεταρρύθμιση-Επανάσταση, τη λαϊκή, επαναστατική ανάγνωση του Λουθηρανικού μηνύματος. Σε τελική ανάλυση, κατέδειξε την πολυδιάσπαση του Προτεσταντικού κινήματος και την αδυναμία εδραίωσής του ως νέας κυρίαρχης ιδεολογίας, νέας «ηγemonίας» στη θέση του παραπαίοντος Καθολικισμού.

2. Γαλλία

Ο ιδεολογικός και πολιτισμικός κατακερματισμός του γαλλικού αστικού χώρου σήμαινε ότι ο Προτεσταντισμός δεν βρήκε ένα συμπαγές και ενοποιημένο σώμα αιρετικών αντιλήψεων πάνω στις οποίες θα μπορούσε να οικοδομηθεί τη δική του ολοκληρωμένη αντιπρόταση. Αυτό που χαρακτήριζε τα αστικά κέντρα του 16ου αιώνα ήταν «μια μεγαλειώδης θρησκευτική αναρχία» — για

29. Για παράδειγμα, οι Λουθηρανοί ηγέτες της Erfurt υιοθέτησαν μια ριζοσπαστική αντι-ολιγαρχική στάση σε προφανή αντίθεση με το πιστεύω τους ενώ, από την άλλη, ο Ζβιγκλιανός πάστορας Wolfgang Musculus έδωσε στην ολιγαρχία της Αυγούστας το δικαίωμα ανάδειξης των παστόρων: Bob Scribner, «Civic unity and the Reformation in Erfurt», *Past & Present*, 66, 1975. P. Broadhead, «Politics and expediency...», ό.π.

να χρησιμοποιήσουμε την εύστοχη περιγραφή του Febvre — ένα συνονθύλευμα διαφοροποιήσεων από τον Καθολικισμό που στο σύνολό τους είχαν μάλλον ατομικιστικό-ιδιωτικό, παρά συλλογικό χαρακτήρα.

Πέρα από την προφανή ιδεολογική και θρησκευτική διαφοροποίηση των ελίτ από τα κυριαρχούμενα στρώματα, οι πιθανότητες υιοθέτησης μιας ενιαίας αντίθεσης στον Καθολικισμό στο εσωτερικό ενός συγκεκριμένου κοινωνικού στρώματος ήταν ελάχιστες: Η μελέτη του Bernard Chevalier πάνω στην εξάπλωση του Καλβινισμού στην Tours έδειξε ότι η ελίτ ήταν βαθιά διχασμένη σε θέματα εκκλησιαστικής και θρησκευτικής μεταρρύθμισης. Τα μεσοαστικά στρώματα, οι μεσαίοι έμποροι και αστικοί αξιωματούχοι διάκεινταν μάλλον αρνητικά απέναντι σε κάθε προσπάθεια επίσημης εισαγωγής της Μεταρρύθμισης — την οποία και θεωρούσαν αυστηρά εσωτερική υπόθεση του κάθε ατόμου — ενώ τα μέλη των «μεγάλων οικογενειών», η κορυφή της αστικής ελίτ, ήταν ενθουσιώδεις οπαδοί της.

Επίσης, ο George Huppert έδειξε στη μελέτη του για το σώμα των τηβεννοφόρων αξιωματούχων ότι η εμπλοκή των αστικών ελίτ στον εκκλησιαστικό μηχανισμό — μέσω της αγοράς οφικίων — τις κατέστησε πρόθυμους υποστηρικτές μιας εσωτερικής εκκλησιαστικής αναδιοργάνωσης, σίγουρα όμως όχι και της Μεταρρύθμισης, όπως ιδιαίτερα εξελίχθηκε μετά τον Πόλεμο των Χωρικών στη Γερμανία. Είναι σαφές ότι η διαφοροποίηση απέναντι στον Καθολικισμό δεν ήταν ενιαία ούτε και αναγκαστικά «Προτεσταντική» με την έννοια ότι επιδίωκε μια ριζική ρήξη με τον Καθολικισμό μέσω σχίσματος. Η μόνη ίσως περίπτωση μαζικής αν και απομονωμένης αίρεσης εντοπίζεται στα περίχωρα της Provence και του Comtat Venaissin³⁰.

Απέναντι στο πολυδιασπασμένο αστικό κοινό, ο Προτεσταντισμός βρήκε ένα σημαντικότερο όπλο κι έναν σπουδαίο όσο κι απρόσμενο σύμμαχο: Τη διάδοση της τυπογραφίας και, κατ' επέκταση, της ανάγνωσης και τον Καθολικό μεταρρυθμιστικό κλήρο. Στο βιβλίο του *Οι Χωρικοί του Languedoc* ο Ladurie αναφέρεται στη «γλωσσολογική επανάσταση» του ύστερου 15ου - ύστερου 16ου αιώνα, δηλαδή την εξάπλωση της γαλλικής γλώσσας στο Νότο και τον εξοβελισμό της τοπικής οξιτανικής. Τα στοιχεία που συγκεντρώνει ο Γάλλος ιστορικός πιστοποιούν ότι ο Προτεσταντισμός ακολουθούσε κατά πόδα τη γαλλική γλώσσα στην εκστρατεία της κατάκτησης της χώρας³¹.

30. B. Chevalier, *Tours Ville Royale 1356-1520*, σ. 548-551. G. Huppert, *Les Bourgeois Gentilshommes*, Σικάγο, The University of Chicago Press, 1977, σ. 154. D. Nicholls, «The nature of popular heresy in France, 1500-1542», *The Historical Journal*, 26, 2, 1983, σ. 261-275.

31. Le Roy Ladurie, *The Peasants of Languedoc*, Ιλνόνις, University of Illinois Press, 1974, σ. 149-150. Η εξάπλωση του Προτεσταντισμού στην περιοχή του Langue-

Η τυπογραφία δημοσιοποίησε για πρώτη φορά αιρετικές προτάσεις, κοινωνικοποιώντας έτσι εσωτερικές σκέψεις και σιωπηρούς σχεδιασμούς σε ένα περιορισμένο αριθμητικά αλλά ισχυρό κοινωνικά και πολιτικά ακροατήριο. Από αυτήν την άποψη, η δυνατότητα ανάγνωσης μπορούσε να είναι κάλλιστα «ένδειξη αμφισβήτησης του Καθολικισμού καθώς και οδός προσηλυτισμού στη νέα θρησκεία»³².

Παρά τις εμφανείς αδυναμίες του Καθολικισμού και τις πολλές θετικές προϋποθέσεις ανάπτυξης ενός μαζικού αιρετικού κινήματος διεκδίκησης της ηγεμονίας, η κοινωνική γεωγραφία του Προτεσταντισμού πιστοποιεί την αποτυχία του να αναδειχθεί ως νέα συλλογική ιδεολογία των γαλλικών αστικών κοινοτήτων. Από τη γένεσή της, η Μεταρρύθμιση δεν υπήρξε υπόθεση μιας μόνο κοινωνικής ομάδας· ωστόσο δεν βρήκε καθολική απήχηση στη γαλλική κοινωνία, αντίθετα με τους ισχυρισμούς του Emile Léonard και άλλων επιφανών Γάλλων ιστορικών της.

Συγκεκριμένες κοινωνικές κατηγορίες, είτε είναι ολότελα απούσες από τους Προτεσταντικούς καταλόγους, είτε διαδραμάτισαν μόνον ένα επιφανειακό ρόλο, παραμένοντας ως το τέλος επιφυλακτικές απέναντι στο κάλεσμα του Καλβίνου. Συνοπτικά, μπορούμε να διαπιστώσουμε ότι, στη Γαλλία του 16ου αιώνα, δεν υπήρξε καμία επιτυχής σύζευξη του Προτεσταντισμού με την «αστική κοινότητα» γιατί ακριβώς δεν υπήρχε μια αστική κοινότητα συμφερόντων, ιδεωδών και επιδιώξεων.

Νωρίτερα σ' αυτό το άρθρο επισημάναμε, ειδικά για τη γαλλική Μεταρρύθμιση, ότι η απόπειρα του Προτεσταντισμού να εκτοπίσει τον Καθολικισμό ως κυρίαρχη θρησκεία και εκκλησιαστική οργάνωση εξαρτώνταν από την ικανότητά του να αναπληρώσει το ιδεολογικό — θρησκευτικό κενό της καταρρέουσας Καθολικής πίστης και να οπλίσει τους Γάλλους με μια νέα δυναμική και καθολική κοσμοθεωρία, ανεξάρτητα από κοινωνική θέση, επάγγελμα και προσωπική κατάρτιση. Με άλλα λόγια, ο Προτεσταντισμός έπρεπε να υπερβεί τις εγγενείς κοινωνικο-οικονομικές, πολιτικές και πολιτισμικές διασπάσεις των αστικών κοινοτήτων, με έναν τρόπο που θα διασφάλιζε την κοινωνική συνοχή και ειρήνη και θα απέτρεπε το διχασμό και το χάος.

Η κοινωνική σύνθεση των γαλλικών αστικών μεταρρυθμιστικών κινήμα-

---

doc ακολουθεί ακριβώς το γεωγραφικό δρόμο διάδοσης της γαλλικής γλώσσας, δηλαδή το τρίγωνο Ροδανού-Cevennes-Κάτω Languedoc, της μόνης γαλλόφωνης νότιας περιοχής στη δεκαετία του 1550.

32. Nicholls, «The nature of popular heresy», ό.π. σ. 265-266. Στην πρώιμη περίοδο εξάπλωσης του Προτεσταντισμού στη Γαλλία, οι εκδόσεις του κινήματος ήταν ελάχιστα και μόνο χάρη στην τρανταχτή ανικανότητα των δικωτικών αρχών κατάφεραν οι Καλβινιστές να διατηρήσουν και διευρύνουν τον αρχικό μικρό πυρήνα εκδοτών και τυπογράφων τους. Για το ρόλο του μεταρρυθμιστικού κλήρου βλέπε παραπομπή 20.

των κινείται προς μίαν αντίθετη κατεύθυνση. Όπως τονίζει ο Mark Greengrass, «η νέα θρησκεία εμφανίσθηκε βαθιά διασπαστική για το αστικό περιβάλλον». Τα κέντρα ισχύος των αστικών Προτεσταντικών κοινοτήτων, συχνότατα στις γειτονιές των τεχνιτών και των μικρο-μεσαίων εμπόρων και αστών αναδεικνύουν τις κοινωνικές δυνάμεις που κατεξοχήν στήριξαν τον Προτεσταντισμό. Ο υπόλοιπος αστικός πληθυσμός παρέμεινε στην πλειοψηφία του αδιάφορος ή και εχθρικά διακείμενος προς τη Μεταρρύθμιση. Με την ταύτισή του με συγκεκριμένες κοινωνικές και επαγγελματικές ομάδες, ο Προτεσταντισμός ενεπλάκη πολύ γρήγορα στους ενδοαστικούς ανταγωνισμούς, αντιπαλότητες και πολιτισμικές αντιθέσεις με άμεση συνέπεια να αποτύχει να πείσει τους Γάλλους ότι αποτελούσε μια θρησκεία καθολική και κοινωνικής συνοχής³³.

Σε μια περίοδο γενικότερης διάσπασης του αστικού κοινωνικο-πολιτικού και πολιτισμικού χώρου, ο Προτεσταντισμός έδρασε ως καταλύτης, οδηγώντας τη χώρα σε «μια εποχή ιδεολογικού πανδαιμόνιου, ανατροπής όχι μόνο των αξιών αλλά και της γλώσσας», όπως αυτή εκφράσθηκε τραγικά στους θρησκευτικούς πολέμους³⁴.

Ο βαθιά διχαστικός ρόλος του γαλλικού Προτεσταντισμού εξηγείται εάν ανατρέξουμε στις ιδιομορφίες της κοινωνικής του διαστρωμάτωσης, ιδιαίτερα στην αριθμητική υπεροχή των μεσαίων στρωμάτων των «honorables» — γραμματείς, νομικοί, ελεύθερα επαγγέλματα, αστικοί και δικαστικοί υπάλληλοι, τεχνολογικά προηγμένοι τεχνίτες, αρχιμαστόροι, κ.ά. — και την πολύ χαμηλή αντιπροσώπευση των χαμηλότερων στρωμάτων των μεροκαματιάρηδων, εργατών της υπαίθρου και άλλων περιθωριακών κοινωνικών ομάδων. Χωρίς να καταλήγουμε στην πλάνη της θεωρίας του «εκπολιτισμού», μπορούμε να ισχυρισθούμε ότι η γαλλική Μεταρρύθμιση, έντονα χρωματισμένη από «αστικά» χαρακτηριστικά, όχι μόνον απέτυχε να προσελκύσει τα αναλόγητα κατώτερα στρώματα αλλά διεύρυνε παραπέρα το πολιτισμικό χάσμα ανάμεσα στις μεσαίες τάξεις και τον απλό λαό³⁵.

Επιπλέον, η διάσπαση των αστικών Προτεσταντικών κινημάτων σε δύο αντιμαχόμενα στρατόπεδα — όπως και στη Γερμανία — πιστοποιεί ότι ο Προτεσταντισμός ουσιαστικά υπέκυψε στις κοινωνικο-οικονομικές και πολιτικές διαιρέσεις των αστικών κοινωνιών του 16ου αιώνα: Η διαμάχη ανάμεσα σε ένα ριζοσπαστικό Καλβινιστικό ρεύμα, κύρια στελεχωμένο από τεχνίτες και ένα μετριοπαθές, στελεχωμένο από μεσοαστούς στις πόλεις Meaux και Agen κα-

33. Mark Greengrass, *The French Reformation*, Οξφόρδη, Blackwell, 1987, σ. 55-56.

34. D. Kelley, *The beginning of ideology - consciousness and society in the French Reformation*, Καίμπριτζ, CUP, 1981, σ. 340.

35. B. Chevalier, *Les bonnes villes de France*, σ. 303-306.

ταδεικνύει μια πώλωση στο εσωτερικό του Προτεσταντικού κινήματος, πώλωση που ακολουθούσε το γενικότερο μοτίβο των αστικών διαιρέσεων. Η εμφάνιση ριζοσπαστικών κι επαναστατικών κινημάτων, εκφρασμένη με έξαρση της εικονοκλαστικής βίας και με καταστροφές ακίνητης περιουσίας, είχε σαν άμεση συνέπεια την απομάκρυνση από το Καλβινιστικό στρατόπεδο της πλειοψηφίας των υψηλόβαθμων κοινωνικών στρωμάτων και ιδιαίτερα των τηβεννοφόρων αξιωματούχων του κράτους. Έτσι, αυτό που αρχικά εμφανίστηκε σαν ένα αρραγές μειονοτικό κίνημα γρήγορα διαλύθηκε κάτω από το βάρος των δικών του αντιφάσεων: ο Καλβινισμός δεν ήταν σε θέση να θεραπεύσει τις γαλλικές αστικές κοινωνίες από τις εγγενείς τους διασπάσεις και ανταγωνισμούς επειδή δεν μπορούσε να απαλλαγεί ο ίδιος από αυτούς³⁶.

Η πολλαπλότητα πολιτισμικών, κοινωνικο-πολιτικών και οικονομικών αναζητήσεων στο εσωτερικό του γαλλικού Προτεσταντικού κινήματος διαμόρφωσε και τη δογματική του πολυμορφία, εν μέρει απόρροια της «θρησκευτικής αναρχίας» και των ατομικιστικών αιρέσεων που είχαν προηγηθεί της εμφάνισης του Καλβινισμού. Στην πράξη, πίσω από το έντεχνα διαμορφωμένο «αρραγές Καλβινιστικό» προσωπείο, ο γαλλικός Προτεσταντισμός διακρινόταν από πληθώρα θεολογικών απόψεων και θεωριών εκκλησιαστικής οργάνωσης. Μόνο μετά τα γεγονότα της Νύχτας του Αγίου Βαρθολομαίου διαμορφώθηκε μια αυστηρά Καλβινιστική εκκλησία από κοινού με το εθνικό κόμμα των Ουγενότων — πολιτική έκφραση του γαλλικού Προτεσταντισμού.

Ένα κίνημα με απώτερο στόχο την κατάληψη του κράτους και την εγκαθίδρυση μιας νέας χριστιανικής λατρείας δεν είχε την πολυτέλεια εσωτερικών δογματικών διαφοροποιήσεων γι' αυτό και όλες οι προσπάθειες των Καλβινιστικών Διευθυντηρίων (*consistoires*), εθνικών και επαρχιακών συνόδων, και τέλος, του ηγετικού πυρήνα στη Γενεύη, επικεντρώθηκαν στον εκμηδενισμό των εσωτερικών δογματικών διαφωνιών: Η περίπτωση Morelli, όπου ολόκληρος ο Καλβινιστικός εκκλησιαστικός μηχανισμός αμφισβητήθηκε έμπρακτα από μια εναλλακτική *ecclesia populus* αναβαπτιστικών αποκλίσεων, δεν υπήρξε η μοναδική περίπτωση διαφοροποίησης που συντάραξε τη γαλλική Καλβινιστική Εκκλησία. Δεκάδες άλλες περιπτώσεις, αρκετές σχετιζόμενες με την επιρροή του Morelli, απασχόλησαν σειρά εθνικών συνόδων. Ανάμεσα στα 1562 και το 1601, 65 πάστορες — το ένα δέκατο του Καλβινιστικού εκκλησιαστικού σώ-

36. A. N. Galpern, *The Religions of the people in sixteenth-century Champagne*, Χάρβαρντ, 1976, σ. 124-130. Ιδιαίτερα για τη στάση των αστών, βλέπε G. Huppert, *Les bourgeois gentilshommes*, ό.π., σ. 153-155. Για τις πόλεις Meaux και Agen, βλέπε H. Heller, «Famine, Revolt and Heresy at Meaux, 1521-1525», *Archiv für Reformationsgeschichte*, 68, 1977, σ. 133-157, όπως και *The Conquest of Poverty - the Calvinist Revolt in sixteenth-century France*, Leiden, E. J. Brill, 1986, σ. 70-111.

ματος — αποβλήθηκαν από την Εκκλησία στη βάση δογματικών παρεκλίσεων, κακής διαγωγής και άλλων συναφών κατηγοριών³⁷.

Σε μια παράλληλη ανάπτυξη με τη γερμανική Μεταρρύθμιση, ο γαλλικός Προτεσταντισμός υπήρξε πρώτιστα ένα αστικό προϊόν και αναπόφευκτα η πολιτική του θεολογία απαντούσε στις απαιτήσεις των αστικών κοινοτήτων της εποχής. Ο Καλβινισμός έδωσε την τύχη του με εκείνη των αυτόνομων αστικών κοινοτήτων της χώρας και σε μεγάλο βαθμό προδίκασε τη μοίρα τους αναφορικά με την προσπάθεια προάσπισης της αστικής αυτονομίας από την αντιπρόθεση των φεουδαρχικών δυνάμεων αλλά και της κεντρικής εξουσίας.

Στη διάρκεια των θρησκευτικών πολέμων, έντονος είναι ο Προτεσταντικός ρεπουμπλικανισμός των αστικών κέντρων ενάντια στην κεντρική εξουσία — ακόμη και στο θεσμό της μοναρχίας. Σε αντίθεση όμως με το γερμανικό ρεπουμπλικανικό Προτεσταντισμό που εξέφραζε κυρίαρχες πολιτικές αντιλήψεις των αστικών ελίτ, ο γαλλικός ρεπουμπλικανικός Προτεσταντισμός ήταν περισσότερο μια επιλογή ανάγκης απέναντι σε ένα εχθρικό, Καθολικό στέμμα. Μετά το αποτυχημένο πανεθνικό πραξικόπημα του 1562, οι Ουγενότοι ήρθαν αντιμέτωποι με τον Καθολικό βασιλέα, την ηγεμονία του οποίου δεν μπορούσαν παρά να αμφισβητήσουν. Η δεκαετία του 1560 και ιδιαίτερα αυτή του 1570 σηματοδεύθηκαν από έντονες Προτεσταντικές κινητοποιήσεις στην κατεύθυνση δημιουργίας ενός εναλλακτικού πολιτικού status quo, ενός αντι-κράτους το οποίο θα αμφισβητούσε έμπρακτα την άσκηση εξουσίας από τον Καθολικό βασιλέα και θα παγίωνε νομοθετικά τον Καλβινισμό στις ελεγχόμενες από τους Ουγενότους ζώνες (ιδιαίτερα στο Midi).

Ο ρεπουμπλικανισμός των Γάλλων Καλβινιστών ήταν περισσότερο προϊόν προπαγάνδας παρά έκφραση δεδομένης πολιτικής τους βούλησης. Η προπαγανδιστική μηχανή του κινήματος προέβαλλε στους Γάλλους την εικόνα μιας νέας τάξης πραγμάτων, εναλλακτικής στον Καθολικισμό και το βασιλικό συγκεντρωτισμό: «Μια εξαγνισμένη, καθαρμένη από τελετουργίες και απο-πολιτικοποιημένη πίστη· δεύτερον, ένα νομικό καθεστώς αντίστοιχα απαλλαγμένο από ξένους και “τυραννικούς” κανόνες και ανοιχτό στην τοπική αυτονομία· τέλος, έναν κοινωνικό οργανισμό ευρείας λαϊκής βάσης, ελεύθερο από διώξεις (φορολογικές και θρησκευτικές) καθώς και από κάθε μορφή τυραννίας»³⁸.

Παρ' όλα αυτά η απήχηση που είχε ο Καλβινισμός στις αστικές κυβερνήσεις, ιδιαίτερα κάτω από το συντριπτικό βάρος των γεγονότων του 1572, ήταν πολύ περιορισμένη· ο Καλβινισμός απέτυχε να προσφέρει μια βιώσιμη εναλλακτική πολιτική λύση στη γαλλική μοναρχία, ακόμη και στις περιοχές του

37. D. Nicholls, «Social change and early Protestantism in France», ό.π., σ. 279-308. Janine Garrisson, *Protestants du Midi*, ό.π., σ. 143-145.

38. D. Kelley, *The beginning of ideology*, ό.π., σ. 342-343.

Midi όπου προσπάθησε να δημιουργήσει το δικό του ομόσπονδο κράτος. Παρ' όλες τις εμφανείς αδυναμίες της μοναρχίας, η Προτεσταντική επιτυχία στο Νότο της χώρας υπήρξε βραχύβια.

Αναφορικά με τη σχέση πόλης-στέμματος, ειδικότερα την αστική αυτονομία απέναντι στη βασιλική επέκταση, η δύναμη επιρροής του Καλβινισμού στη διαμόρφωση της πολιτικής των πόλεων ήταν σημαντικά μικρότερη από εκείνην της μοναρχίας. Οι περιπτώσεις των ελεγχόμενων από τους Προτεστάντες Lyon, La Rochelle και Montpellier είναι ενδεικτικές της αδυναμίας του Καλβινισμού να υπερκεράσει την πίεση της κεντρικής εξουσίας. Με την έκρηξη των θρησκευτικών πολέμων, ο Καλβινισμός φανερώθηκε ως απόλυτα ασυμβίβαστος με την αστική αυτονομία. Στη Γαλλία του 16ου αιώνα, Προτεσταντισμός και αστική αυτονομία απέβησαν αλληλοαναιρούμενες προοπτικές λόγω της εντατικοποίησης της βασιλικής πίεσης³⁹.

3. Προτεσταντισμός: Ορθολογική απάντηση στην εσχατολογία του Καθολικισμού;

Έχουμε επισημάνει πως, ιδωμένος από την γραμμισιανή σκοπιά της «διεκδίκησης της ηγεμονίας» από τον Καθολικισμό, ο Προτεσταντισμός έπρεπε να εμφανισθεί και εδραιωθεί σαν ιδεολογία καθολικής αποδοχής και κοινωνικής συνοχής μέσα από τους νέους ορίζοντες που πρότεινε στους ανθρώπους του 16ου αιώνα. Το «μέγα ζητούμενο» για τους ηγέτες του μεταρρυθμιστικού κινήματος ήταν να συσπειρώσουν το σύνολο της κοινωνίας της εποχής τους κάτω από τα λάβαρα του «αληθινού λόγου του Ευαγγελίου», αποκαθαίροντας το κοινωνικό σώμα από τις «βλασφημίες, δεισιδαιμονίες και προλήψεις» του Καθολικισμού, απελευθερώνοντας εν τέλει τον άνθρωπο από την τυραννική εξάρτησή του από τη θρησκεία και την εκκλησία που αποτελούσε — για τους Προτεστάντες προπαγανδιστές — το κύριο μέσο συντήρησης της εγχόσμιας Παπικής εξουσίας.

Σημαντικότερη ερμηνευτική τάση στη γαλλική ιστοριογραφία της Μεταρρύθμισης συγκλίνει σε αυτή την άποψη, με κάποιες πάντως ερμηνευτικές αδυναμίες. Ακολουθώντας το παράδειγμα του Lucien Febvre που — σαν αντίποδας στην ερμηνεία του Henri Hauser — πρώτος τάυτισε τη Μεταρρύθμιση με τις ιδεολογικές αναζητήσεις, κοσμικές και μεταφυσικές επιδιώξεις των νέων ανερχόμενων στρωμάτων (τα οποία ο Γάλλος ιστορικός ονομάζει μάλλον γενι-

39. R. Gascon, *Grand commerce et vie urbaine au XVIe siècle - Lyon et ses marchands*, 1, ό.π., σ. 516-519. A. Jouanna, «La première domination des réformés à Montpellier», ό.π., σ. 152-154. J. P. Meyer, «La Rochelle and the failure of the French Reformation», *Sixteenth - Century Journal*, XV, 2, 1984, 169-183, σ. 170-180.

κόλογα «μπουρζουαζία» της εποχής) νεότεροι σημαντικοί Γάλλοι ιστορικοί, με κορυφαίο εκπρόσωπο τον Jean Delumeau, είδαν στην Προτεσταντική Μεταρρύθμιση — αλλά και στην Καθολική Αντιμεταρρύθμιση του Τριδέντου — την απαρχή της εδραίωσης του «νέου ευρωπαϊκού ορθολογισμού» του 17ου-18ου αιώνα. Ο Προτεσταντισμός ήταν η ορθολογιστική απάντηση στη μεσαιωνική εσχατολογική φοβία του Καθολικισμού, την τυραννική νοητική παρουσία του Καθαρτηρίου και της Ημέρας της Κρίσης στην καθημερινότητα των ανθρώπων του 16ου αιώνα⁴⁰.

Η ερμηνευτική αυτή προσέγγιση ενισχύθηκε πρόσφατα — και σε μεγάλο βαθμό αποκαταστάθηκε σε μια πιο ρεαλιστική θεωρητική βάση — από τον Denis Crouzet, το έργο του οποίου *Les Guerriers de Dieu* χαιρετίσθηκε από τη διεθνή ιστορική κοινότητα ως «το μεγαλύτερο γεγονός της δεκαετίας στην ιστοριογραφία της Μεταρρύθμισης»⁴¹. Με οπτικές δανεισμένες από την κοινωνική ανθρωπολογία και την κοινωνιολογία των θρησκειών, ο Γάλλος ιστορικός αντιστρέφει την κατεστημένη εικόνα του Καθολικισμού ως αμυνόμενης θρησκείας και του Προτεσταντισμού ως επιτιθέμενης, επισημαίνοντας ότι, παρά τις μεγάλες δογματικές και οργανωτικές/εκτελεστικές ανεπάρκειες του Καθολικισμού, η θρησκεία (εκφρασμένη μέσα από μια βαθιά θρησκευτικότητα) βάραινε αφόρητα στη συνείδηση των Γάλλων της περιόδου. Κύριο χαρακτηριστικό της, η «βασιλεία της εσχατολογίας», η θεωρούμενη αμεσότητα της συντέλειας του κόσμου και της έλευσης του Θεού-Κριτή, εκφρασμένη μέσα από πληθώρα αστρολογικών και προφητικών πραγματειών (Nostradamus, Richard, Rousset, κ.ά.) τόσο στη λαϊκή, όσο και στην αριστοκρατική λογοτεχνική παραγωγή της εποχής. Ο Προτεσταντισμός, με προεξάρχοντα τον Καλβίνο, απαντά καταδικαστικά στη μεσαιωνική εσχατολογική φοβία, απελευθερώνοντας με τη θεολογία του τον άνθρωπο από τη θέση του παθητικού υποχείριου του Θεού και προσδίδοντάς του μια νέα, «ορθολογιστικότερη» κοσμοθεωρία και αντίληψη ζωής⁴².

Η σύγκρουση των δύο κόσμων έρχεται με τους θρησκευτικούς πολέμους, στους οποίους ο Crouzet διακρίνει με μεγάλη ευστοχία τη διαφοροποίηση της Καθολικής από την Προτεσταντική βία, παρουσιάζοντας την πρώτη σαν τελε-

40. Jean Delumeau, *La peur en Occident, XIVe-XVIIIe siècles. Une cité assiégée*, Παρίσι, 1978, *Le péché et la peur. La culpabilisation en Occident XIIIe-XVIIIe siècles*, Παρίσι, 1983, και «Réforme, pessimisme du XVIe siècle et eschatologie», στο συλλογικό *Les Réformes-Enracinement socio-culturel*, Colloque International, Tours, 1982.

41. Denis Crouzet, *Les Guerriers de Dieu - La violence au temps des troubles de religion, vers 1525 - vers 1610*, 2 τόμοι, Παρίσι, Champ Vallon 1990. Βλέπε την κριτική παρουσίαση του έργου από τον Mark Greengrass, «France's wars of irreligion», *The French Historian*, 5, 2, Δεκέμβριος 1990.

42. Denis Crouzet, *Les Guerriers de Dieu*, 1, ό.π., σ. 103-150.

τουργική έκφραση, μυστικιστική τελετουργία υλοποίησης της Θείας τιμωρίας επί των αιρετικών - οπαδών του διαβόλου, και τη δεύτερη σαν «ορθολογιστική» απάντηση στην Καθολική βία, ορθολογιστική με την έννοια της άμεσης και επιβεβλημένης από τα γεγονότα επιλεκτικής εξόντωσης αντιπάλων (σε αντίθεση με τις εκτεταμένες σφαγές στις οποίες προχωρούσαν οι Καθολικοί). Ο Καθολικός τρόπος θανάτωσης των αιρετικών, συνήθως με λιθοβολισμό από νεαρά παιδιά (θεωρούμενα αμόλυντα από το μικρόβιο της αίρεσης λόγω του αγνού της ηλικίας τους) ανάγεται κατά τον Crouzet σε μια μυστικιστική σύλληψη της εκτέλεσης ως υλοποίησης της θείας βούλησης. Ο Γάλλος ιστορικός εξετάζει πληθώρα τέτοιων περιστατικών και μέσα από τις αποκρουστικές τους λεπτομέρειες προσδίδει στη φρικαλεότητα της βίας μιαν ηθική, θρησκευτική διάσταση, άμεσο προϊόν των εσχατολογικών φοβιών του Καθολικισμού⁴³.

Αυτή ακριβώς η εσχατολογική αντίληψη οδηγεί στο σχηματισμό της θεοκρατικής «Λίγκας των Καθολικών Δυνάμεων» και στην «τυραννομαχική» λογοτεχνία, τη δικαίωση δηλαδή της εξόντωσης του φαύλου βασιλιά ως προδότη απέναντι στη Θεία Βούληση. Με άλλα λόγια, οδηγεί στην επιβολή ενός θεοκρατικού κράτους επί του εγχόσμιου, όπου υπέρτατος άρχων είναι ο Θεός και όχι ο μονάρχης, τη ζωή του οποίου μπορεί να αφαιρέσει ο οποιοσδήποτε θνητός εκτελώντας θείκη αποστολή, σε περίπτωση που αυτός (Ερρίκος Γ') οδηγεί τη χώρα στο σατανικό χάος, αφηφώντας τις εντολές του Υψίστου⁴⁴.

Απέναντι σε αυτό το φρικιαστικό όραμα του Καθολικισμού, ο Προτεσταντισμός αντιτείνει τη δική του, αμυντική και έλλογη βία, εκφρασμένη με εκτελέσεις-αντίποινα και συστηματικές καταστροφές εκκλησιών και ιερών κειμηλίων σε μια συνειδητή προσπάθεια απάλειψης των ορατών μέσων επικράτησης της Καθολικής εσχατολογίας. Ειδικά σε ό,τι αφορά το εικονοκλαστικό μένος των Προτεσταντών, ο συγγραφέας αναγνωρίζει μιαν άλλη, κοινωνική διάσταση των εκτεταμένων καταστροφών: Αυτήν της εκδίχησης των φτωχών απέναντι στους πλούσιους δυνάστες μέσω της καταστροφής των οικογενειακών τους τάφων, της σύλληξης ιερών και της αποψίλωσης των εκκλησιών από κάθε πολύτιμο μέταλλο και λίθο⁴⁵.

Τελικά, ο Προτεσταντισμός είναι ο συντριπτικά ηττημένος από την αναμέτρηση, αλλά συμβάλλει δυναμικά με την παρέμβασή του στην εδραίωση του ορθολογικού πνεύματος — ταυτισμένου με τον βασιλικό απολυταρχισμό — που επέρχεται αμέσως μετά τη δολοφονία του Ερρίκου Δ' το 1610, χρονολογία που κατά το συγγραφέα σηματοδοτεί και το τέλος των θρησκευτικών αναταραχών στη χώρα.

43. Crouzet, *Les Guerriers de Dieu*, 1, ό.π., σ. 320-391.

44. Crouzet, *Les Guerriers de Dieu*, ό.π., σ. 435-495.

45. Crouzet, ό.π., τ. 1ος, σ. 578-594 και συμπεράσματα, σ. 762-773.

Η προσέγγιση αυτή, βασισμένη σε μιαν ουμανιστική και σχεδόν γραμμική αντίληψη της ιστορικής εξέλιξης, οριοθετεί μεν σωστά τον Προτεσταντισμό ως εν δυνάμει κυρίαρχη ιδεολογία — προάγγελο νέας τάξης πραγμάτων, διαφοροποιώντας τον από την ιδεολογία του Καθολικισμού, υποβαθμίζει ωστόσο αυτή τη φύση του Προτεσταντισμού ως προϊόντος — άρα και εκφραστή — των ιδεολογικών ρευμάτων της εποχής του. Δεν αφήνει δηλαδή κανένα περιθώριο ιστορικής ερμηνείας του σημαντικότερου μιλεναριστικού, εσχατολογικού Προτεσταντικού κινήματος των Αναβαπτιστών που — αν και δεν συντάραξε τη Γαλλία — αναδείχθηκε σαν μια από τις κυρίαρχες εκφράσεις του Προτεσταντισμού στη Γερμανία και την Αγγλία. Ο Πολεμός των Χωρικών της Γερμανίας, η ανάδειξη της προφητικής φυσιογνωμίας του Thomas Müntzer επικεφαλής των Αναβαπτιστών και το θεοκρατικό Προτεσταντικό βασίλειο του Munster δεν αποτελούν απλώς μιαν — αναμφισβήτητη — κοινωνικο-οικονομική ανάγνωση του Προτεσταντισμού από τους δυναστευόμενους και απόκληρους των ευρωπαϊκών κοινωνιών του 16ου αιώνα, όπως την παρουσιάζουν ο Friedrich Engels και οι ιστορικοί της τέως Λαοκρατικής Δημοκρατίας της Γερμανίας⁴⁶. Αποτελεί και απτή απόδειξη της ουσιαστικής υποταγής του Προτεσταντισμού στα μεσαιωνικά προφητικά και εσχατολογικά ρεύματα τα οποία — θεωρητικά — ήρθε για να εξαλείψει προετοιμάζοντας τον κόσμο για την «έλευση του σύγχρονου ευρωπαϊκού ορθολογισμού».

Εξαιρετικής σπουδαιότητας είναι η σχετική διατύπωση του Norman Cohn, ερμηνευτική τόσο για τη διάσπαση του Προτεσταντικού κινήματος σε μετριοπαθείς και μιλεναριστές, όσο και για την υποταγή του Προτεσταντισμού στις ίδιες ακριβώς εσχατολογικές αντιλήψεις και κοινωνικο-οικονομικές διεκδικήσεις που συντάρασαν το εγκόσμιο και υπερκόσμιο οικοδόμημα του Καθολικισμού πολύ πριν από την έλευση του Λούθηρου: «Το Καθολικό δόγμα παρείχε ένα αμετάβλητο πεδίο στα πλαίσια του οποίου όλοι οι χριστιανοί είχαν συνηθίσει να προσανατολίζονται, ενώ η Καθολική εκκλησιαστική οργάνωση παρείχε ένα σύστημα εξουσίας από το οποίο (οι χριστιανοί) είχαν συνηθίσει να εξαρτώνται. Αυτές οι ίδιες οι επιθέσεις εναντίον διεφθαρμένων κληρικών, η ίδια η κατακραυγή που προκλήθηκε από το Μέγα Σχίσμα αποδεικνύουν το πόσα πολλά απαιτούσαν οι άνθρωποι από την Εκκλησία. Για αρκετούς αιώνες, και παρά τις πολλές της αδυναμίες, η Εκκλησία της Ρώμης ασκούσε μια σημαντικότερη κανονιστική λειτουργία στην ευρωπαϊκή κοινωνία. Η σφοδρότατη επίθεση του Λούθηρου, ακριβώς επειδή ήταν πολύ αποτελεσματική, διατάραξε

46. F. Engels, *The Peasant War in Germany*, Μόσχα, Progress Publishers, 1977, Max Steinmetz, «Theses on the Early Bourgeois Revolution in Germany, 1476-1535», Scribner & Benecke (eds), *The German Peasant War of 1525. New Viewpoints*, Λονδίνο, Allen & Unwin, 1979.

αυτή τη λειτουργία. Σαν αποτέλεσμα, προκάλεσε, ταυτόχρονα με μιαν αίσθηση απελευθέρωσης, μιαν αίσθηση αποπροσανατολισμού το ίδιο διαδεδομένη. Επιπλέον, η Λουθηρανική Μεταρρύθμιση δεν μπορούσε να ελέγξει όλες τις ανησυχίες που η ίδια είχε απελευθερώσει στις μάζες. Εν μέρει εξαιτίας του περιεχομένου της διδασκαλίας του για τη σωτηρία, εν μέρει εξαιτίας της συμμαχίας του με τις κατεστημένες κοσμικές δυνάμεις, ο Λούθηρος απέτυχε να αποσπάσει τη στήριξη και αφοσίωση μεγάλου μέρους του “κοινού λαού”. Στις παραγμένες και αποπροσανατολισμένες μάζες αναπτύχθηκε, σε αντίθεση τόσο στον Ρωμαιοκαθολισμό όσο και τον Λουθηρανισμό, το κίνημα που οι αντίπαλοί του ονόμασαν Αναβαπτισμό — από πολλές πλευρές διάδοχος των μεσαιωνικών σεχτών αλλά πολύ ευρύτερός τους»⁴⁷.

Δ' ΜΕΤΑΡΡΥΘΜΙΣΗ ΚΑΙ ΕΠΑΝΑΣΤΑΣΗ: Η ΔΙΑΣΠΑΣΗ ΤΟΥ ΑΣΤΙΚΟΥ ΠΡΟΤΕΣΤΑΝΤΙΚΟΥ ΚΙΝΗΜΑΤΟΣ

Η εμφάνιση ριζοσπαστικών, λαϊκών Προτεσταντικών κινήματων στα αστικά κέντρα αλλά και την ύπαιθρο της Γερμανίας από την αρχή της δεκαετίας του 1520 και ιδίως ο Πόλεμος των Χωρικών του 1525 σηματοδοτούν τη διάσπαση του Προτεσταντικού κινήματος, το οποίο ως τα τότε είχε καταφέρει να παρουσιάσει ένα σχετικά αρραγές κοινό μέτωπο πατρικίων/πληβείων απέναντι στην ηγεμονία της Ρωμαιοκαθολικής εκκλησίας. Όπως ήδη επισημάναμε, αυτή η διάσπαση δεν ήταν απόρροια συγκεκριμένων πολιτικών επιλογών της μιας ή της άλλης πλευράς αλλά, βαθύτερα, μιας άλλης ιδεολογικής, κοινωνικής και οικονομικής ανάγνωσης του Λουθηρανικού μηνύματος από τα καταπιεζόμενα στρώματα της πόλης και της υπαίθρου.

Ο Γερμανός ιστορικός Peter Blickle επισημαίνει ότι η Λουθηρανική διδασκαλία της «ιεροσύνης και ισοπολιτείας όλων των πιστών» οδήγησε στη χειραφέτηση των δυναστευόμενων της γερμανικής κοινωνίας, δίνοντάς τους για πρώτη φορά δικαίωμα ισότιμης θέσης με τα ανώτερα κοινωνικά στρώματα. Επιπλέον, με την αποδυνάμωση του φεουδαλισμού από τη θείκη του νομιμοποίηση, ο Λουθηρανισμός εμφανίστηκε σαν επαναστατική διέξοδος στον αγώνα των καταπιεζόμενων στρωμάτων ενάντια στη φεουδαλική καταπίεση και εκμετάλλευση: «Μέσω του Θεϊκού Νόμου, οι ανάγκες των χωρικών μπορούσαν να προβληθούν σαν ηθικά δικαιωμένες απαιτήσεις (Τα 12 Άρθρα των εξε-

47. Norman Cohn, *The Pursuit of the Millenium*, Λονδίνο, Palladin, 1984, σ. 252-253.

48. Peter Blickle, «The Peasant War as the Revolution of the Common Man - Theses», Scribner & Benecke (eds), *The German Peasant War of 1525*, σ. 20. Στην ίδια συλλογή, «Revolution of 1525», σ. 142.

γερμένων χωρικών). Η υλοποίηση του Θεϊκού Νόμου, για τους χωρικούς αδιαπραγμάτευτο αίτημα... άφηνε την κοινωνική και πολιτική τάξη απολύτως ακάλυπτη». Σε άλλο άρθρο του, ο Blickle τονίζει ότι «οποιαδήποτε αιτήματα που μπορούσαν να αναχθούν στις Γραφές ήταν απολύτως νομιμοποιημένα. Τα κοινωνικά στεγανά που χώριζαν τους αστούς από τους χωρικούς παραμερίστηκαν και το ζήτημα του μελλοντικού πολιτικού και κοινωνικού καθεστώτος παρέμενε ανοιχτό»⁴⁸.

Κατά τον Blickle, τα γεγονότα του 1524-25 θα πρέπει να ερμηνευθούν σαν το επαναστατικό κίνημα του «Κοινού Ανθρώπου» (Gemeiner Mann), των πολιτικά περιθωριοποιημένων, κοινωνικά καταπιεσμένων και οικονομικά καταδυναστευομένων της πόλης και της υπαίθρου. Οι συμμαχίες των κατώτερων αστικών στρωμάτων με τους εξεγερμένους χωρικούς ήταν το αποτέλεσμα είτε της σύμπτωσης στόχων και επιδιώξεων είτε, όπου δεν υπήρχε σαφής ταύτιση απόψεων, της από κοινού στράτευσης τους στο ριζοσπαστικό μήνυμα της «Θεϊκής Δικαιοσύνης», στράτευσης που επισκίαζε τις επί μέρους διαφορές. Τέτοιες συμμαχίες ανέδειξαν κυρίως τα μικρά, ημιαγροτικά περιφερειακά και μικρά διοικητικά κέντρα στη Βυττεμβέργη, τη Θουριγγία και το Τυρόλο. Μεγαλύτερα περιφερειακά αστικά κέντρα συνήθως απέφευγαν την ανοιχτή συναψή συμμαχίας με τους χωρικούς της υπαίθρου τους, ενώ στις Αυτοκρατορικές πόλεις ήταν αποκλειστικά τα χαμηλότερα, ημι-αγροτικά κοινωνικά στρώματα που συμάχισαν με τους χωρικούς κάτω από τη σημαία του Ευαγγελίου⁴⁹.

Η προσέγγιση του Blickle, (αγέφυρα) ανάμεσα στην ορθόδοξη μαρξιστική ερμηνεία και τη δυτική ιστοριογραφία της Μεταρρύθμισης⁵⁰, αποτελεί την εγκυρότερη και γενικά αποδεκτή διατύπωση για τον ιστορικό χαρακτήρα και τη δημιουργία του επαναστατικού Προτεσταντικού κινήματος αν και διακρίνεται από κάποιες άκριτες γενικεύσεις, στις οποίες πρέπει να αναφερθούμε λόγω της άμεσης σχέσης τους με τη συζήτησή μας.

Η διαφορετική ανάγνωση του Λουθηρανικού μηνύματος από τους καταπιεζόμενους της πόλης και της υπαίθρου ήταν εξάλλου κάτι το γνωστό στους σχολιαστές της εποχής: Αμέσως μετά τη σφαγή των εξεγερμένων χωρικών του Zwickau το 1525, το μέλος της αστικής ολιγαρχίας Hermann Mühlport συνέταξε μια έκθεση στην οποία κατηγορεί ευθέως τον Λούθηρο ότι νομιμοποίησε τα εξοντωτικά αντίποινα σε βάρος των ηττημένων, ενώ ταυτόχρονα δικαιολογεί τους χωρικούς για την «παρερμηνεία» από μέρους τους της Λουθηρανικής σκέψης, εντοπίζοντας τα αίτια της εξέγερσης στην αμείλικτη εκμετάλλευση των χωρικών από τους φεουδάρχες ευγενείς.

49. Blickle, *The Revolution of 1525 - The German Peasants' War from a New Perspective*, Νέζ Υόρκη, The John Hopkins UP, σ. 115-124.

50. Βλέπε υποσημείωση 46.

Τρεις είναι οι βασικές ερμηνευτικές αδυναμίες της θέσης Blickle: Καταρχήν, η άκριτη χρήση του όρου «Κοινός Άνθρωπος», συχνότατα εμφανιζόμενου στη λογοτεχνία της εποχής. Άλλοι ερευνητές διαπίστωσαν ότι ο όρος δεν αποτελούσε κοινωνική περιγραφή μιας συγκεκριμένης μερίδας του κοινωνικού σώματος, δεν αντανakλούσε δηλαδή μια συγκεκριμένη ιστορική οντότητα. Μάλλον, αποτελούσε όρο γενικής χρήσης στο λεξιλόγιο του ύστερου Μεσαίωνα και σαν τέτοιος χρησιμοποιούνταν και από τις αστικές ολιγαρχίες σαν μέρος του ιδεολογικού τους οπλοστασίου απέναντι σε απείθαρχους πολίτες. «Κοινός άνθρωπος», («κοινότητα»), μπορούσαν κάλλιστα να είναι οι εξεγερμένοι των πόλεων αλλά και οι αστικές ολιγαρχίες μέσω της ταύτισής τους με το σύνολο της αστικής κοινωνίας.

Κατά δεύτερο λόγο, ο Blickle δέχεται a priori ότι οι συμμαχίες αστικών στοιχείων με τους εξεγερμένους χωρικούς ήταν προϊόν γνήσιας και αυθόρμητης συστράτευσης κάτω από τα λάβαρα του Προτεσταντισμού, ακόμα και σε περιπτώσεις όπου τα κοινωνικο-οικονομικά αιτήματα των συνασπισμένων ήταν ασυμβίβαστα. Οι έρευνες του Βρετανού Tom Scott στην περιοχή του Άνω Ρήνου και στο Φράιμπουργκ καταλήγουν στο συμπέρασμα ότι οι συμμαχίες ανάμεσα σε αστούς και χωρικούς ήταν «συμμαχίες ανάγκης» ή «συμμαχίες συμφέροντος». Οι πρώτες ήταν απλά μορφές αλληλοϋποστήριξης ανάμεσα σε ομάδες με διιστάμενες επιδιώξεις αλλά και κοινωνικο-οικονομικές καταβολές. Οι δεύτερες, αφορούσαν συμπράξεις μόνον ανάμεσα σε αγροτικά στοιχεία των πόλεων και τους χωρικούς των περιοχών τους, σε μια προσπάθεια από κοινού αντιμετώπισης του τοπικού φεουδάρχη. Οι συμπράξεις αστών και χωρικών ήταν στην πλειοψηφία τους εφήμερες και διαλύονταν με τους πρώτους ισχυρούς κλονισμούς και πιέσεις της φεουδαρχικής αριστοκρατίας.

Τέλος, αναφορικά με το ιδεολογικό περιεχόμενο των προγραμματικών διακηρύξεων των επαναστατικών Προτεσταντικών κινημάτων, ο Blickle υπερτίμησε την «επαναστατικότητα» του λόγου των εξεγερμένων αστών και χωρικών. Η μελέτη του Paul Russell πάνω σε πλήθος συγγραφέων λαϊκών προπαγανδιστικών φυλλαδίων στη νοτιοδυτική Γερμανία του 1520 καταλήγει σε δύο βασικά συμπεράσματα σχετικά με τη θεωρητική εξέλιξη: «Μεταρρύθμιση = Επανάσταση»: Καταρχήν, ο Russell υπογραμμίζει την παραδοσιακή — με έκδηλες τις μεσαιωνικές της καταβολές — φύση των κοινωνικο-πολιτικών αιτημάτων της εξέγερσης. Οι διεκδικήσεις αστών και χωρικών χαρακτηρίζονταν από έναν αμυντισμό, μια φυγή σε ένα ιδεατό παρελθόν, αντίδραση των δυναστευόμενων του 16ου αιώνα απέναντι στη διαφαινόμενη συρρίκνωση των λιγιστών προνομίων τους και, κυρίως, την υποχώρηση της αστικής αυτονομίας απέναντι στην επίθεση του απολυταρχικού κράτους. Η «Επανάσταση του Κοινού Ανθρώπου» δεν ήταν διόλου επαναστατική, από την άποψη ότι αποτελούσε μια δυναμική επιστροφή σε ένα μεσαιωνικό κομμουναλιστικό παρελθόν. Ακόμα κι

όταν αμφισβητούσε ολοκληρωτικά το φεουδαρχικό σύστημα — όπως στις περιπτώσεις των Gaismair και Müntzer — δεν ήταν σε θέση να αντιπροτείνει ένα βιώσιμο εναλλακτικό κοινωνικο-οικονομικό πρόγραμμα.

Κατά δεύτερο λόγο, ενισχύοντας τη γενικότερη προσέγγιση του Blickle, ο Russell τονίζει ότι οι συμμαχίες αστών και χωρικών της δεκαετίας του 1520 αναμφίβολα αποτελούσαν αντίδραση στις βαθιές δομικές αλλαγές που συντελούνταν στη γερμανική αγροτική οικονομία και κοινωνία. Από αυτήν την άποψη, ο Blickle επιτίθεται ορθά στο μονοδιάστατο του ορισμού «Πόλεμος των Χωρικών», επειδή η όλη εξέγερση συνιστούσε μιαν ευρύτερη κοινωνική κατακραυγή ενάντια στο νέο απολυταρχισμό και, το σημαντικότερο, εκδηλώθηκε πιο έντονα στα αστικά κέντρα παρά στην ύπαιθρο.

Ενισχυτική αυτής της άποψης είναι η πρόσφατη ιστορική παραγωγή πάνω στην προσωπικότητα του Αναβαπτιστή ηγέτη Thomas Müntzer, κατ'εξοχήν «επαναστατικής φυσιογνωμίας» στην ορθόδοξη μαρξιστική γραφή της δεκαετίας του 1960. Μαρξιστές και μη μαρξιστές ιστορικοί συγκλίνουν τώρα στην άποψη ότι ο Αναβαπτιστής ηγέτης αποτελούσε περισσότερο περίπτωση μεσαιωνικού θεολόγου σε σχετική απομόνωση από τις κοινωνικο-οικονομικές πραγματικότητες της εποχής του. Ο εσχατολογικός θεοκρατικός χαρακτήρας των διακηρύξεων του Müntzer αδυνατούσε να προτείνει εναλλακτική μορφή κοινωνικής, οικονομικής και πολιτικής οργάνωσης στη φεουδαρχία⁵¹.

---

51. Bob Scribner, «The Reformation as a Social Movement», W. Mommsen, P. Alter, R. W. Scribner (eds), *The Urban Classes, the Nobility and the Reformation - Studies on the Social History of the Reformation in England and Germany*, Στουτγάρδη, Klett Cotta, 1979, σ. 76-77. Lyndal Roper, «The "Common Man", "the Common Good", "Common Women": Gender and meaning in the German Reformation commune», *Social History*, 12, 1, 1987, σ. 1-21. Tom Scott, «Reformation and Peasants' War in Waldshut and environs: a structural analysis» *Archiv für Reformationsgeschichte*, 69-70, 1986, σ. 82-102 και 140-168. *Freiburg and the Breisgau - Town-country relations in the age of the Reformation and the Peasants' War*, Οξφόρδη, Clarendon Press, 1986, σ. 190-232.

Στην εξαιρετή ιστοριογραφική του επισκόπηση του Πολέμου των Χωρικών στο *Historical Journal*, XII, 2-3, 1979, σ. 693-720 και 721-730, ιδιαίτερα στο β' μέρος, ο Scott αναπτύσσει την πληρέστερη μέχρι τώρα κριτική της θεωρίας του Blickle: κατ'αυτόν, η μεγαλύτερη αδυναμία του Γερμανού ιστορικού είναι η υπερτίμηση της δύναμης της ιδεολογίας να υπερβεί τις κοινωνικές διαφορές και τον σκληρό οικονομικό ανταγωνισμό πόλης και υπαίθρου.

Paul Russell, *Lay Theology in the Reformation - Popular pamphleteers in South-western Germany, 1521-1525*, Καίμπριτζ, CUP, 1986, σ. 218-219. Tom Scott, «The Volksreformation of Thomas Müntzer in Allstedt and Mulhausen», *Journal of Ecclesiastical History*, 24, 2, 1983, σ. 194-213. Σχετικά με την πρόσφατη μαρξιστική και μη μαρξιστική εργογραφία πάνω στον Müntzer, βλέπε το άρθρο του James Stayer, «Tho-

Η συνάντηση του Προτεσταντισμού με τις ιδιαίτερες κοινωνικο-οικονομικές συνθήκες και επιδιώξεις των χαμηλότερων αστικών κοινωνικών στρωμάτων και των χωρικών οδήγησε στην τελική εμφάνιση και εδραίωση ενός διακριτού ρεύματος στην Προτεσταντική Μεταρρύθμιση, αυτού που οι ιστορικοί αποκαλούν «κοινοτική» ή «λαϊκή» Μεταρρύθμιση (Gemeindereformation, Volksreformation) σε άμεση αντιπαράθεση με την επίσημη, «από τα πάνω» μεταρρυθμιστική πολιτική των αστικών ολιγαρχιών και περιφερειακών ηγεμόνων (Ratsreformation). Η εξέλιξη αυτή, που συρρίκνωσε τις επιτυχίες του Προτεσταντισμού στη Γερμανία ενώ τον εξουδετέρωσε τελείως στη Γαλλία, καταδεικνύει αφενός το κοινωνικο-οικονομικό υπόβαθρο της θρησκευτικής αναταραχής και αφετέρου τη ριζική αδυναμία του Προτεσταντισμού να εδραιωθεί στις συνειδήσεις των ανθρώπων του 16ου αιώνα ως νέα κυρίαρχη ιδεολογία κοινωνικής συνοχής. Ιδωμένη από την γκραμσιανή σκοπιά της «διεκδίκησης της ηγεμονίας», η Προτεσταντική αποτυχία φωτίζεται πλήρως σε όλα της τα επίπεδα και τις εκφράσεις⁵².

Επιπρόσθετα, ο οπισθοδρομικός χαρακτήρας των διεκδικήσεων των εξεγερμένων (φυγή προς ένα ιδεατό κομμουναλιστικό παρελθόν, μεσσιανισμός, θεοκρατία) καταδεικνύει ότι οι άνθρωποι του 16ου αιώνα, συμπεριλαμβανομένων και των «φωτισμένων» Προτεσταντών, δεν είχαν αποτινάξει τα διανοητικά δεσμά του ύστερου Μεαίωνα, παραμένοντας προσηλωμένοι στις εσχατολογικές αντιλήψεις που διαπρότιζαν το δογματικό σώμα αλλά και τη λατρευτική πρακτική της Καθολικής θρησκείας, έναν διανοητικό και ηθικό κόσμο που θεωρητικά ήρθε να συντρίψει ο Προτεσταντισμός⁵³.

Ε' Η ΑΠΟΤΥΧΙΑ ΤΟΥ ΠΡΟΤΕΣΤΑΝΤΙΣΜΟΥ ΙΔΩΜΕΝΗ ΑΠΟ ΤΟΝ ΓΡΑΜΣΙ

Η αποτυχία της Προτεσταντικής απόπειρας υφαρπαγής της ηγεμονίας του Καθολικισμού μπορεί να συνοψισθεί στα εξής σημεία, υπό το πρίσμα της γκραμσιανής οπτικής:

---

mas Müntzer in 1989: A Review Article», *The Sixteenth - Century Journal*, XXI, 4, χειμώνας 1990, σ. 655-670.

52. Bob Scribner, *The German Reformation*, Λονδίνο, Macmillan, 1986, σ. 40. Το ιδεώδες της κοινοτικής, λαϊκής Μεταρρύθμισης υπέστη θανάσιμο πλήγμα με την καταστολή της εξέγερσης των χωρικών του 1525, παρά τις προσπάθειες αρκετών αστικών συντεχνιών να προασπίσουν τις εφήμερες κατακτήσεις τους. Από αυτήν την άποψη, η Κοινοτική Μεταρρύθμιση υπήρξε πράγματι η «χαμένη θρησκεία» στην ιστορία της Μεταρρύθμισης.

53. N. Cohn, *The Pursuit of the Millenium*, ό.π., σ. 284-285. Το πρωτοπόρο αυτό έργο έμεινε παραδόξως ανεκμετάλλευτο από πολλούς ιστορικούς της Μεταρρύθμισης ώσπου να επιβεβαιωθεί πανηγυρικά από τα πορίσματα της έρευνας στη δεκαετία του 1980.

1. Στο εσωτερικό του αστικού χώρου του 16ου αιώνα, ο Προτεσταντισμός δεν προσφέρει μια κοσμοθεωρία κοινωνικής συνοχής και καθολικής αποδοχής. Αντίθετα, είναι φορέας διάσπασης και περαιτέρω διαίρεσης, κύρια πολιτισμικής.

2. Δεν προτείνει εναλλακτικό πολιτικό/διοικητικό σύστημα· ιδιαίτερα στη Γαλλία, ο Προτεσταντισμός αποτυγχάνει καταγωδώς να προσελκύσει την πλειοψηφία των τηβεννοφόρων αξιωματούχων, πρώτιστο μέλημα των οποίων είναι η διατήρηση της συνοχής του κράτους και η εδραίωση της κεντρικής, απολυταρχικής μοναρχικής εξουσίας.

3. Ο Προτεσταντισμός εκφράζει τις ανησυχίες και επιδιώξεις νέων, ανερχόμενων κοινωνικών στρωμάτων, ωστόσο είναι ανώριμος να «σπάσει το φεουδαλικό κέλυφος» και υποτάσσεται στις διασπάσεις της εποχής του. Από αυτή τη σκοπιά, δεν αποτελεί προάγγελο του «καπιταλιστικού πνεύματος» όπως ισχυρίζεται ο Weber.

4. Σε ιδεολογικό επίπεδο, ο Προτεσταντισμός δεν καταφέρνει να «ορθολογικοποιήσει» τον άνθρωπο, υποκύπτοντας τελικά στις εσχατολογικές φοβίες που επιδίωκε να εξαλείψει.

Η χρήση της γκραμσιανής θεωρίας της ηγεμονίας συντελεί σε μια πολύπλευρη και ολοκληρωμένη εικόνα της εμφάνισης, εξάπλωσης και τελικής αποτυχίας του Προτεσταντισμού να επιβληθεί ως η νέα αποκλειστική θρησκεία της Ευρώπης, με σαφείς αναφορές τόσο στο ιδεολογικό επίπεδο — διεκδίκησης της ηγεμονίας και τις ανεπάρκειες του Προτεσταντισμού, όσο και στο κοινωνικοοικονομικό — στις διασπάσεις των Προτεσταντικών κινημάτων και στο πολιτικό, την αδυναμία αντικατάστασης του status quo με μια νέα τάξη πραγμάτων. Η «Ουράνια Πολιτεία» των Προτεσταντών παρέμεινε στη σφαίρα της ουτοπίας, ωστόσο ο Προτεσταντισμός εδραιώθηκε ως η μεγαλύτερη βολονταριστική θρησκεία του 16ου αιώνα και συνέβαλε σταδιακά, επηρρεασμένος πρώτιστα από τις κοινωνικές, πολιτικές και οικονομικές ανακαταξείες, στην έλευση του ευρωπαϊκού καπιταλισμού.

Ως εννοιολογικό εργαλείο, η γκραμσιανή έννοια της ηγεμονίας οδηγεί στη σύγκλιση κοινωνικών ανθρωπολόγων, πολιτισμικών, κοινωνικών και πολιτικών ιστορικών αλλά και μαρξιστών και μη-μαρξιστών σε μια ολόπλευρη ανάλυση των πολλαπλών διασπάσεων του Αναγεννησιακού κόσμου και της έλευσης της Μεταρρύθμισης. Παρουσιάζει τελικά τον Προτεσταντισμό όχι ως «από μηχανής θεό» και «προάγγελο μιας νέας τάξης πραγμάτων» αλλά, πρώτιστα, ως προϊόν και εκφραστή των ρευμάτων της εποχής του, προσφέροντας μια δυναμική στην ιστορική ερμηνεία που αδυνατούν να δώσουν «κλειστές» φονξιοναλιστικές ερμηνείες όπως αυτή του Weber.